

اندر روح رهیام

مربی: مقصود گل

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره: ميراثي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

اندر روح رہیاء

سہیڑینڈر : مقصود گل

ڪتاب ڄاڻ ۽ واسطا حامي يادگار ڪميٽي وٽ محفوظ آهن.

ڪتاب جو نالو:	اندر روح رهيا
مهرب:	مقصود گل
ڄاڻو پهريون:	جون 2002
تعداد:	500 ڪاپيون
تائيل:	محمد فيصل ۽ احسان حبيب
ڪمپوزنگ:	ممتاز علي سومرو ۽ آفتاب شاه
ڇپائيندڙ:	حامي يادگار ڪميٽي خيرپور
پرنٽر:	جاويد پرنٽنگ پريس خيرپور.
قيمت:	125/-

هي ڪتاب شاه عبداللطيف يونيورسٽي خيرپور جي
مالي مدد سان حامي يادگار ڪميٽي ڇپرائي پڌرو ڪيو.

Name of Book:	"ANDAR RUH RAHYAAM".
Compiled by:	MAQSOOD GUL.
Edition 1st:	22nd June 2002.
Copies:	500.
Publisher:	HAMI YADGAR COMMITTEE Khairpur.
Title:	M. FAISAL & EHISAN HABIB.
Composed by:	MUMTAZ ALI SOOMRO & AFTAB SHAH
Printer:	JAVED PRINTING PREES KHAIRPUR. Ph: 4377

جڏھانڪر ٿيام. ساڃاھ سپرين سين
تڏھانڪر تر جيترو، هڪ وير نه وسريام
اندر روح رھيام. سڄڻ اوطاقون ڪري.

سڌاڻ

حامي جي حياتي هڪ نظر ۾
محبت پائي من ۾ رندا روزيا جي ...

تعارف : پروفيسر ڊاڪٽر عبدالرحيم ملڪ
وائيس چنسلر
شاھ عبداللطيف يونيورسٽي خيرپور
اورن اهو ئي ٿيو الطاف ائيم صدر حامي يادگار ڪميٽي
لکڻ ليکڪو ناه ڪو مقصود گل

فهرست

”اندر روح رهيام“

01	مرحوم عطا محمد حامي — ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	1
02	پروفيسر عطا محمد حامي هڪ سچو — ڊاڪٽر غلام علي الانا ۽ مخلص ماڻهو۔	2
07	ڊاڪٽر عطا محمد حامي — ڊاڪٽر ميمڻ عبدالوحيد سنڌي	3
22	اسناد حامي مرحوم — علي احمد بروهي	4
29	اسناد حامي ويو لڏي — ڊاڪٽر ميمڻ عبدالغفور سنڌي	5
32	سائين عطا محمد حامي جي ياد ۾ — ڊاڪٽر نسيم احمد شاد	6
38	مرحوم عطا محمد حامي صاحب — احمد خان مصراڻي منڙو ماڻهو	7

47	—	عطا محمد حامی	8
57	—	حامی صاحب جی مسجدگی	9
63	—	ڊاڪٽر حامی ۽ سنڌي غزل	10
67	—	حامی صاحب جی شاعری ۽ یر	11
		اصطلاحی اشارا	
73	—	جیئڙ ڏلو مون استاد حامی	12
83	—	نقش بڻجی یار حامی	13
		دل مٿان چڻجی ویو	14
87	—	شاعری ڳالهائی ٿی	15
100	—	حامی صاحب ۽ ضلع	16
		خیرپور خا قدیم آثار	
105	—	حامی عالمی شاعر	17
117	—	حامی هڪ غزل گو شاعر	18
122	—	مرحوم عطا محمد حامی جی یاد یر	19
127	—	ڊاڪٽر عطا محمد حامی هڪ آدرشی انسان	20
136	—	حقیقت آشنا حامی	21
149	—	استاد حامی مرحوم جا آخري ڏينهن	22
154	—	هلیو وٺی	

حامي صاحب جي حياتي هڪ نظر ۾

مائٽائو نالو:

عطا محمد سوھو

پورو نالو:

پروفيسر ڊاڪٽر عطا محمد حامي

ادبي نالو:

حامي خيرپوري

والد جو نالو:

قائم الدين سوھو

جنم:

۱ جنوري ۱۹۱۹ع ڳوٺ سوھو قنابرا

(تندومستي روڊ) تعلقو ڪوٽڙجي ضلع خيرپور.

تعليم:

پرائمري پنهنجي ڳوٺ مان ، ميٽرڪ ناز ھاء اسڪول

خيرپور ۱۹۴۱ع ۾، انٽر - سنڌ مسلم ڪاليج ڪراچي

(۱۹۴۶ع ۾)، بي.اي. بي. ٽي. ايم. اي (۱۹۵۲ع

۾....) پي. ايڇ. ڊي سنڌ يونيورسٽي.

استاد:

پير بخش، ٽاڪو مل، شفيع محمد پٺاڻ، نبي بخش

مغل، الھڏنو بلوچ، محمد شاھ، رسول بخش شيخ،

عمر دراز، پريتمداس، ويرومل، ريوچند، اڏارام، غلام

مصطفيٰ شاھ، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، جميل

واسطي، عبدالستار ڪوھائي ۽ ٻيا.....

شاعريءَ جي شروعات: اسڪول جي زماني کان.

روزي ۽ روزگار:

”ڪلارڪ (PWD ڪاتو) ميٽرڪ کانپوءِ (فيض گنج ۽

گمبٽ ۾) ھاء اسڪول جو استاد، (ناز ھاء اسڪول

جي لقمان پراڻج ۾ ۱۹۴۶ع کان ۱۹۴۷ع تائين
 استاد، ٽريننگ ڪاليج فارمين خيرپور،
 آنرري ليڪچرار، هالا ڪاليج، ليڪچرار (سنڌي)
 ممتاز ڪاليج خيرپور (ون يونٽ ڪانپور)، اسسٽنٽ
 پروفيسر، ٽنڊو جان محمد، شڪارپور ۽
 سکر ڪاليج، ايسوسيئيٽ پروفيسر، ممتاز ڪاليج
 خيرپور، رٽائرمينٽ ۱۹۷۹ع ۾ (ممتاز ڪاليج).

لياريءَ مان ميمبر ليڄسليٽو اسيمبليءَ جي حيثيت
 سان، رياست جي چونڊ ۾ ۱۹۵۳ع ۾ ڪامياب
 ٿيڻ سان (ون يونٽ تائين).

سياست جو آغاز:

سيد غلام علي سرور، محمود خادم اديب سنڌ،
 غلام احمد نظامي.

شاعريءَ ۾ استاد:

جن زبانن ۾ شاعري ڪئي: سنڌي، اردو، سرائيڪي.

طبع آزما صنفون: غزل، نظم، رباعي، قطعو.

استعمال ڪيل تخلص: عطا، گرامي، حامي.

هم عصر شاعر: محمد حسن هالو، عبدالله عبد، حامي معصومي،

پرسرام ضاء، هري دلگير، طالب الموليٰ، رشيد
 احمد لاشاري، سرشار عقيقي.

ادبي شاگرد:

ڊاڪٽر اياز قادري، نياز همايوني، ڊاڪٽر نواز علي
 شوق، مقصود گل، اميد خيرپوري، محمد علي
 حداد ۽ ٻيا.....

اولاد: ٽي پٽ (۱) مرحوم ضمير احمد (۲) ڊاڪٽر نصير احمد، (۳) مرحوم ظهير احمد ۽ نياڻيون (۱) هڪ نياڻي حيات).

۱۹۷۹ع ۾ حج جي سعادت: سعودي عرب، ايران، عراق، شام، ۽ بيت المقدس. پريڊس جا سفر:

ذيابيطس - آڪٽوبر ۱۹۸۱ع کان، ساني - مارچ ۱۹۸۲ع ۾، بلبي ۾ ڪينسر - ۱۹۸۲ع ۾ بيماري:

۳ جون ۱۹۸۲ع (خميس)، ۶۳ ورهين جي ڄمار ۾ وفات: جناح اسپتال ڪراچي ۾.

سندس اباڻو ڳوٺ سوهر قنصرا، ضلع خيرپور ميرس آخري آرامگاه:

.....

پيغام

سنڌ جي سڀني سڀوٽ پروفيسر ڊاڪٽر عطا محمد حامي
جي 18 هين ورسيءَ جي موقعي تي اهو اعلان ڪندي مون کي نهايت مسرت ۽
اطمينان محسوس ٿيو ته حامي صاحب جي ورهين جي موقعي تي پيش ٿيندڙ
معياري مضمون ۽ مقالا ڪتابي صورت ۾ شاھ عبداللطيف يونيورسٽي،
خيرپور پاران ڇپائي پڌرا ڪيا ويندا.

اهو اعلان ان لحاظ کان مناسب ۽ موزون معلوم ٿيو ته
ڊاڪٽر حامي پنهنجي علائقي جي هر دلچسپ سماجي شخصيت هجڻ سڌو ڪڏ
مفرد ۽ ممتاز مقام رکندڙ عالم، اديب، محقق ۽ هڪ لائق فائق شفيق اسناد پڻ
هو. سموري سنڌ جا ماڻهو سندس شعرو سخن ۽ تحقيق جي ميدان ۾ سر
اجام ڏنل ڪارنامن جا دل سان معترف آهن. سندس بيشمار حوڊن سان
سڀگاريل شخصيت ۽ عالمان خدمت جي مڃتا طور شاھ عبداللطيف
يونيورسٽي، خيرپور هڪ هاسل جو نالو ساڻس منسوب ڪيو جتي هن زندگيءَ
جو املهه گهڙيو علائقي جي نوجوانن ۽ علم دوست ماڻهن کي علم ۽ ڏاهپ
جا ڏس ڏيندي گذاريون هيون. ساڳئي ريت سنڌ جي عظيم صوفي بزرگ
حضرت سچل سرمست متعلق سندس تحقيقي ۽ تخليقي ڪم کي مان ڏيندي

پوسٽرسسي اندر قائم ڪيل سڄل حسنه ۾ سندس سموري علمي ۽ فلمي
پورهنن کي هڪ هنڌ ڪو نري ۽ سندس ياد کي قائم رکڻ لاءِ محامد حميد
اندر سندس تصوير پڻ آويزان ڪئي وئي آهي.

”حامي يادگار ڪمٽي“ خيرپور سنڌ سول کي ڊاڪٽر حامي.
جي علمي خدمتن کان آگاهه ڪرڻ ۽ سندس ياد کي رنده رکڻ لاءِ سمجھي ۽ سائنس
اهل ٻان پيوڙندي رهي ٿي تنهن لاءِ کين حسن حامي هنن پهريون ڀيرو حامي
صاحب جي خدمتن جي واکاڻ لاءِ پوسٽرسٽي کان سهڪار گهريو هو جنهن جي
موت ۾ شروعاتي طرح هڪ ننڍو تعارفي ڪتابڙو ۽ مختلف اديبن، شاعرن ۽
فڪارن جي حوصله افزائي لاءِ اعزازي شيلڊون سوکڙي طور پيش ڪيون ويون.
هاڻي اسان حامي صاحب جي 20 ورسيءَ جي موقعي تي هي ڪتاب ”اندر روح
رهيام“ شاهه عبداللطيف يونيورسٽي طرفان ڇپائي پڌرو ڪيو آهي جيڪو
حامي صاحب جهڙي مٿڙي ماڻهوءَ سان عقيدت رکندڙ توڙي علمي ادبي حلقن
جي لاءِ خوشيءَ جو باعث ٿيندو.

سات سدائين قائم

پروفيسر ڊاڪٽر عبدالرحيم ملڪ

وائيس چانسلر

شاهه عبداللطيف يونيورسٽي خيرپور

محبت پائي من ۾، رندا روزيا جن!!!

ڊاڪٽر عطا محمد خاصيءَ جا قلمي ڪارناما

۱. بحر حباب (مضمون) ماسر جي بڪ اسال خيرپور 1953 ع
۲. دراڙن جا درويز (مقالو) محکم اطلاعات خيرپور - 1959 ع
۳. منصور ٻائي سچل سرمست (تحقيق) پاڪستان پبليڪيشن ڪراچي 1963 ع
۴. سنڌ جي ڪالسيڪي شاعري (ترتيب) سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد 1981 ع
۵. نينهن جا نعرا (سچل سرمست جي منوين جو منظوم سنڌي ترجمو) ترتيب: ڊاڪٽر نواز علي شوق، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو 1983 ع.
۶. وڪريل موتي (مضمون ۽ مقالا) ترتيب: مقصود گل، سنڌي ڪتابي سلسلو - 1983 ع
۷. سچل سرمست (اردو) اوقاف کاتو - مغربي پاڪستان
۸. خيرپور جي ميرن جو ادب، سياست ۽ ثقافت ۾ حصو.
۹. ڪليات ناز (ترتيب) سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو-1987 ع.
۱۰. دانا گنج بخش رحم جي ڪتاب "ڪسف المحجوب" جو سنڌي ترجمو.
۱۱. تخليق آدم (ترجمو) اصل ڪوثر نيازيءَ جو لکيل (اڻ ڇپيل).
۱۲. پيرل فقير جو ڪلام (ترتيب) (اڻ ڇپيل).
۱۳. لعل چند مجروح جو ڪلام (ترتيب) (اڻ ڇپيل).
۱۴. "حامي" جو ڪلام ترتيب: محمد علي حداد-حامي يادگار ڪميٽي خيرپور.
۱۵. نئين زندگي، مهران ۽ ايڪ ادبي رسالن ۾ ڇپيل سندس شاعري.

اورن اهوئي ٿيو ...

هي مهجي حوسس جو اوج اهي جو مرحوم سائنس عظيم محمد
حامي جهري خود سائنس ۽ خوددار انسان جي شخصي حسيت، علمي حسيت
ڪمزور ۽ ڪردار جي ڪمزور ٿي رهن ٿي سند جي لائق فائق علم ۽ دس جا
وڌيڪ ڪندي صورت ۾ اوهان جي ساڳن تائين بها آهن.

”حامي“ صاحب پنهنجي حياتي منفرد انداز ۾ وڏي سلائي
سار ۾ گهڻي آبرو منڊي سان گذاري. هو پنهنجي وقت جي ڳاڻ ڳڻن ساعرن ۽
اديبن ۾ هڪ هو جيڪي پنهنجي لکڻين ۾ لاءِ اساعتي ۽ اخباري ادارن جو
ڪم ۾ بهلازو ڪونه رهيا. کين فوٽو ڇپرائڻ جي فيري مغز ۾ نه سمائي. ريڊيو،
ٽي وي ۽ مووي وارن جي بهل ۾ نائيم نه وڃايائون. هر تقريب ۾ صدرت جي
صدرن ٺاڻ جي سڪ ۾ سڪي سورها نه ٿيا. انهن جي آرزو ۽ ارمان گر رهيو
نه فقط اهوئي ته دائما ماڻهن جي دلين ۾ رهجي ۽ زبان تي سندن نالو ڪوئي نه
عرب ۽ اڪير منجهان اٿي. حامي ان معاملي ۾ بلاسڪ وڏي ساڳ ورو سڪو.
کيس هڪ مسفق ۽ مهربان اسناد طور مان دين وارا هزارين ساڳرڊ مڃا. سڳ
ساب. ڪوب راج ۾ هن کي همدرد، همدوڪي ۽ رَحُ حڪي مرس جي حسيت ۾
هميشه سڃاتو ويو.

پنهجي ليک ۽ سڀ سار سڀني سڀ وري هٿ جي ڌر
ٿي هي جهڙن حدن ڌار ٿيو به باد کي قائم رهن جي کيس هڪ هٿي ندرن ٿي به
حيو هائين:

حامی میا سون دور نظر کان ته ڄاڻو.

دل کان اسان کي دور رکي ڪيو هو.

دئف دير ۾ رهڻ جي اڀرو مند ڄاڻي جي ماد ۾ هڪ سال
سندر جي ڪوب سو هو ڦاسرا ۾ هڪري يادگار ادبي ڪاميٽي ۽ رڪ
رهڻ سندر هي گذريل ڪيترن سالن کان هڪ مري ماڻهون ۽ کي مٺي بڻائڻ
مان دندر محسن جي ان ميراڪي محائن ۾ ڄاڻي جي اولاد، ڪوب واس ۽
سندر سڪ رڪنن جو حصو رهيو آهي اتي وڃي جي مناسب سان سموري
سڌ ڪي سهرڻ سمون ۾ اورڃائي ۽ اتساه سان جيڪو هڪ اسان جو سڀرو
بهر بخش مڃي وڌائي هو نهن جو اعتراف نه ڪرڻ مون لاءِ منافعت جي ترس
بيدو، ”حامی يادگار ڪميٽي“ جي بليڪ فارم تان سندس خدمتون بيسند
اهن، خيرپور جي علمي ادبي ميراڪن جو مان ڊاڪٽر تنوير عباسي ۽ سندس
نهن بلي محمد علي حداد کان پوءِ ”حامی يادگار ڪميٽي“ کي سندر مون
منفرد موجب سرگرم ڪرڻ لاءِ منهنجي سان ذميواري رکي وئي جيڪا ندم
کري آهي مان پنهنجون مصروفيتون ۽ مجبوريون دوستن آڏو بيان ڪيون پر
جڏهن ڄاڻي صاحب جي فرزند ڊاڪٽر نصير احمد ۽ لعل بخش مڃي مون سان
هر طرح ساٿ ڏين جو وعدو ڪيو ته مون پاڻ لاءِ ڪجهه سولائي سمجهي
”حامی“ جي ڪلام ححن کان پوءِ 18 ورسي جي موقعي تي پهريون ڀيرو سحر
حشر، ساه عبداللطيف خيرپور وڃي خيرپور ٻاراڻن مون هڪرو سڌرو ڪڍرو
”حامی سحر جو سارح ۽ محقق“ ترتيب ڏئي ڄاڻي سڌرو ڪيو ڄاڻي يادگار
ڪميٽي پنهنجون اساعلي ترجيحات معين ڪيون ۽ فيصلو ڪيو ويو ته هيڻ ٺاهڻ
ورسي جي موقعي تي برميل جون مضمون ۽ مقالا ڪتابي صورت ۾ ڄاڻا وڃن.

اس جي سوح کي سب ئي سڃاڻي ڇو روت ملي ويو ڇو سد جي هڪ سڃي ۽ سڃي ڦٽڪار ڦاڙي مقصود گل ٻڌايو ته هن ڄامِي صاحب بابت مضمون ۽ مقالا پريس ڏني جدا اهن فقط ڄاڻڻ جي ضرورت آهي. منهنجي گذارش تي پاڻ ڪتاب جو مسودو منهنجي حوالي ڪيائين. ڄامِي جي ارهين وڙسي جي موقعي تي ساهه عبداللطيف يونيورسٽي خيرپور جي وائيس چانسلر، پروفيسر ڊاڪٽر عبدالرحيم ملڪ صدارتي تقرير ڪندي اها خوشخبري ڏني هئي ته خيرپور جي تاريخ جي ڄاڻو محقق ۽ سچل سائين جي يارڪو ”ڄامي“ صاحب بابت جيڪڏهن ڪو ڪتاب ڄڻائڻ لاءِ حيو ويندو ته پاڻ ان دس ۾ خيرپور تعاون ڪند.

مون کي ڊاڪٽر اي آر. ملڪ صاحب جي علم دوستي ادب پروري ۽ ثقافت شناسي جي پوري ريت پرور هئي تنهنڪري ۽ مڪمل اطمينان سان مون هن ڪتاب جو مواد سندن آڏو منظوري لاءِ رکيو جنهن لاءِ پاڻ وڏي فراخدي سان اهو ڄڻائڻ لاءِ ڄيائون ۽ ناڪيد بن ڪيائون ته هاڻي جيڪڏهن وڙسي ملهائي وڃي تنهن ۾ ڄامِي صاحب بابت ڪتاب جي رونمائي بن رکيل هجي. ايڏي ساري حوصله افزائي بابت مون هڪدم برادر مر لعل بخش منگي ۽ ڊاڪٽر نصير ڄامي کي اطلاع ڏنو جن بيحد خوشي ۽ واکاڻ جو اظهار ڪندي ڪم کي تڙت تڪميل تي پهچائڻ جي تمنا ڏيکاري. مالڪ جا لک احسان سان هن نڪ ڪم جي سرانجامي ڪندي سرخرو بياسون.

مان منهنجو اخلاقي فرض سو سمجهان ته ڪتاب کي سمورن مرحلن مان يار ڄڻائڻ تي جن مهربانن ساٿ ڏنو بن جو دل سان اعتراف ڪريان. باءِ لعل بخش منگي منهنجي عوامي عهدي جي گونا گون مصروفيت مان موڪلون وٺي به مونسان پريس ۾ اچي ويٺو. مهر خادمه ريسرچ آفيسر.

سحر حيدر ۽ ممتاز علي سومرو. ڪمپيوٽر انٽرنيٽ پروف ڏسڻ ۽ ترتيب ڏيڻ ۾
مدد ڪئي. فيصل ۽ احسان نائيل ڊرائنگ ۾ ساٿ ڏنو. ناءِ خان محمد ڏاني
دلچسپي وٺي وقت سر حيدر ٿي بهجرايو. امد ڪڍي بي به هي ڪتاب ”حامي“
باب ٽنڊه صدر تحقيق ۾ ڪهڙو مددگار ثابت ٿيو.

حبيب هيكار منجهان سڪ ڪيو.
سو مون سڀ ڄمار، اورڻ اهوئي ٿيو.
رشاء،

الطاف اٿيم

صدر

حامي يادگار ڪميٽي

ڪامران هائوس

راڻي پور

14-06-2002

لکڻ لیکو ناه ڪو ...

ماڻهو نه سڀ ماڻهو آهن. پر ماڻهن ۾ وري ماڻهو سي ڪيائين
سوءِ هر وکي جهان ۾ هر ڪنهن جي وس جي ڪانه نه آهي. اها نه هڪ
جسم هي نه ماڻهن ۾ ماڻهو. ڏئي ڏاتار پنهنجي مرضيءَ سان مسح ڪندو
هي هونءِ ته کور ڪوتاهه قد ٻين تي بيهي پاڻ کي ماڻهن کان مٿيون ڪري
سهارن جي ڪوشش ڪندا آهن پر ائين ڪو نه ٿو ٿي سگهي، ته ڪو ماڻهو پاڻ
کي پاڻ ماڻهن ۾ ماڻهو بڻائي سگهي. عهدو. بيسو. نلات ۽ بيجارو ته ماڻهو
سلام ڪري. سلوٽ هڻي پنهنجي ضمير جي پٺي ٽپري ننڊ ڪرائي حاصل ڪري
سگهي ٿو پر اندر توري ٻاهر جي سونهن. سچائي. سیرت. سوڀا ۽ قوم ۽ وطن
کي سڀ ڪجهه اڀرڻ وارو جذبو جنهن کي ڏيڻ وارو ڏئي انهيءَ کي ئي حاصل
ٿيندو آهي.

مولانا ابوالڪلام آزاد هڪ هنڌ چيو ته ”گهڻهار ماڻهو الله جي
طرفان عطا ڪيل هڪ تحفو آهي. جيڪو پنهنجي آس ناس وارن ماڻهن جي لاءِ
رحمتن جا ريج کڻي ايندو آهي“.

و ها واقعي آهي به ائين....

جن به حامي صاحب جهڙن اسانن کي ڏٺو. پرکيو ۽ محسوس
ڪيو هوندو انهن کي ضرور مولانا صاحب جو مٿيون قول سڄو محسوس ٿيندو
هوندو

حامي صاحب اسان جي سند جو ۽ خاص طرح سان خيربور جو
هڪ سادرو ۽ ساجھرو انسان هو. جنهن جي سادگي، ۽ سادري بوساڪ ۾ ئي
هڪ ودو سان ۽ مان، داپ ۽ ديدو سمايل هوندو هو. هو سو به هڪ وحوالي
طيفي جي ننڍري زميندار گهراڻي جو فرد. پر قدرت کيس اهو مان ۽ مرنبو عطا
ڪيو هو جو وقت ۽ ناربج کيس مرن ۽ مرن جي هن ساهي سهر ۾ به اسرو ته
نروار ۽ نسانبر ڪو جو هي ڪاري ڪراڪلي بوبي وارو سادرو ماڻهو. بحمل
وارن ناجدارن جي قطار ۾ به سبي کان ڪرائڻو بيٺل نظر اچي ٿو.

حامي صاحب هڪ گهن گنو انسان اهي جنهن ۾ ايترا ته گئن
جا گل مهڪندا ۽ بهڪندا نظر اچن يا جو سندس شخصيت لاءِ گل دستي جي
تشبيهه به مون کي محدود ٿي ٿئي.

حامي صاحب نه هڪ پر بهار گلزار آهي. جنهن جي رنگ،
رونق ۽ خوشبوءِ جا سدا گلاب نڪريا ۽ نروار ٿيا بيٺا آهن.

حامي صاحب ساعر به آهي ته اديب به. عالم به آهي ته محقق
به تاريخدان به آهي ته سياستدان به. پر سندس سڀ کان وڏي عظمت اها آهي
ته هو هڪ سچو ۽ خلوص وارو انسان آهي. سچو ڪرو وري اهڙو جو ڪيئي ٿيس
مار ۽ طريل ڪائڻس باقائدي ڪن هڻندا هئا. حامي صاحب مذهبي حوالي سان
هڪ سڌو ۽ سادو مسلمان هو جنهن جو ڪنهن به فرقابنديءَ ۽ ڌرا بنديءَ سان
ڪوبه واسطو ڪو نه هو. اها ٻي ڳالهه آ ته مولائي عليءَ جي قول وانگر حامي
صاحب جي آئيني وانگر صاف تصوير ۾ هر ڪنهن پنهنجو پنهنجو عڪس ڏٺو
هجي. بس هن ادرسي انسان جو هڪ ئي مذهب هو. محبت وارو مذهب ۽ بس.

ڪنهن سان به ڪائنات ۾ ڪلفت نٿا رکون
مذهب اسان جو اهو محبت خداگواه

ڪنفيوسس چيو " جيڪو ماڻهو فطرت وانگر سخي آهي اهو
ڪڏهن به ٺٽو مري".

حامي صاحب به فطرت وانگر سخي هو. هن ڪڏهن به ڪنهن
کان به محبت جو سراب وانجي نه رکيو پر بنا ڪنهن پيدپاءِ ۽ ڄاڻ سڃاڻ جي
هر بياسي لاءِ پنهنجا پيار پيمانا کولي رکيا هئا.

اها منهنجي خوش بختي آهي جو مون کي حامي صاحب جهڙي
داتيار جي قريب رهڻ جو موقعو مليو. اها ٻي ڳالهه آهي ته مان هڪ ٻي ڦرينو
ماڻهو هن علم ساگر جي ڀرتي ٿيڻو صرف لهرن ۾ لڙهندڙ لال ڏسندوئي رهجي
ويس. پر پوءِ به سندس قرب منهنجي زندگي جو عظيم سرمايو آهي.

حامي صاحب جي ويهين ورسيءَ جي موقعي تي شايع ٿيندڙ
سندس شخصيت متعلق هي پهريون ڪتاب " اندر روح رهيام" آهي. منهنجي لاءِ
اهو تمام وڏو اعزاز آهي جو حامي صاحب جي هن ڪتاب ۾ منهنجي ٿورري
خدمت شامل آهي.

مان منهنجي طرفان ۽ "حامي يادگار ڪاميٽيءَ" جي
طرفان ۽ ادب شناس محترم عبدالرحيم ملڪ صاحب. وائيس چانسلر ساه
عبداللطيف يونيورسٽي خيرپور جو دل جي گهراين سان احسان مند آهيان جنهن
صاحب علم. ادب ۽ حامي صاحب سان پنهنجي محبت جو اظهار ڪندي.

ٻنهنجي هڙئون توري ورئون. بيار ۽ ٻاٻوه جي گلن جون ورڪائون ڪري هن
ڪتاب ”اندر روح رهيام“ کي سينگاري ۽ سنواري ٺاڪن جي خوبصورت
هڙن جي رونق بڻايو آهي.

اسان کي تمام گهڻي پڪ آهي ته ملڪ صاحب جون شفقتون ۽
محبتون اسان سان ۽ حامي يادگار ڪاميٽي سان هر روز تي همدم ۽ هر قدم
رهنديون.

”سڪي وسي شال سهڻي سنڌ لطيف جي“.

مقصود گل

المنظر رٽوڊيرو

۱۵ جون ۲۰۰۱ع

عامر صاحب جي ڪيپٽن جو سلسلو ڪلڪ ۾

۱. جنرل ۽ ۲. خاص صاحب جي سي جي مولوي جي حلقو ۾ سيشن صاحب
۳. سيشن صاحب ۽ ۴. انهن جيڪي صاحب سي وسم ۾ ۵. جي ۶. جي

هېچ څي ستر دوزان همسفران

مثنوی گلزار و شبستان

دل کے محبت نامہ میں سحرابی - یاد آور رہو شہرہ - مریا گو کہ وہ صحنہ زینہ و حلقہ
مریہ زینہ سے - نہ لکھ لکھ نقل کر کے - حسب روشاد حسن کے حیرت و در مریہ و لکھ
اجب نہ ثابت ہو کہ وہ - سپنہ سپنہ کا نام ہو رہا - خدا حافظ

مگر حاشی

فیر

تجربہ حسن نامہ مریا خیر و خیرین خوارین بیا شد
تجربہ ناصحہ قیدین کاٹ غنا ماٹا خوارین بیا شد
تجربہ تیز نظر کے پتھر کاٹ چہ چن خوارین بیا شد
تجربہ گدھا کی بل گشت گنا گنا مٹ چن خوارین بیا شد
چہ ہول بنا پیا ہر لہندہ صحنہ آجس با سک بیا شد
تجربہ تازہ دہ بے شعلہ مان کا باہر مبادا پڑھی بیا شد
تجربہ کما چن بون نہ نہ پیر تو خیر و خیرین چن ماکر چسپو تجبے پیرین ہم پامال آجھ انسان خوارین بیا شد
بعض تجبے بگر جو چن نہ نہ تجبے حسن ہم روئی آریا آ
ہر لہندہ تازہ پیر لکھی صحنہ وقت تازہ تازہ دہ
صحنہ ناصحہ تازہ دہ پیر لکھی چن لہندہ پیر لکھی
من وقت تازہ دہ تازہ دہ تازہ دہ تازہ دہ
حاشی چہ مریا کان بولا مندوس در مان خوارین بیا شد

مرحوم عطا محمد حامي ...

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

مرحوم عطا محمد حامي لاءِ هي لفظ لکندي سائنس محبت ڀريون ملاقاتون ياد آهن ڀيون. خيرپور وڃڻ ٿيندو هو ته حامي سان ئي ملڻ جو انتظار رهندو هو. ان وقت ناز هاءِ اسڪول جي هاسٽل ۾ مقير هو ۽ اتي استاد جي حيثيت ۾ شاگردن وٽ گهڻو مقبول هو. سندس ذهانت ۽ عمر ادب سان شفقت ڏسي مون کيس آماده ڪيو ته خيرپور رياست جي ادبي تاريخ تي تحقيق ڪري. هن اها صلاح قبولي ۽ آءٌ سندس گائيڊ ٿيس. وڏي محنت سان ڪم ڪيائين. ان سلسلي ۾ مون کيس جيڪي ڏس پتا پئي ڏنا قلمي مواد لاءِ، اتي بنا دير جي پهتو ۽ قيمتي مواد جمع ڪيائين. ڪن موضوعن تي ڪيل تحقيق جي روشني ۾ لکيائين ۽ مونکي ڏيکاريا. انهيءَ مشق سان نثر نويسي ۽ مضمون آرٽي ۾ وڏي صلاحيت پيدا ڪيائين..... مون سان وابستہ رهيو ۽ آخر ۾ ڊگري ڪنهن پئي صاحب جي نگراني ۾ ورتائين. شاعريءَ به حامي صاحب جي طبع سليم ۾ سمايل هئي. هو پنهنجي دور جي سنڌي شاعرن ۾ وڏي مان ۽ معيار وارو هو. ذاتي طور تي خوش اخلاق کڻو کڻو ۽ ڪچهري جو مور هو. اڄ پاڻ اسان وٽ ڪونهي پر جيڪڏهن لکت ۾ سندس ڪو به مواد موجود هجي ته ان کي سندس علمي ادبي خدمت جي اعتراف طور بنا دير شايع ڪيو وڃي.

پروفيسر عطا محمد حامي هڪ سچو ۽ مخلص ماڻهو

ڊاڪٽر غلام علي الانا

پروفيسر عطا محمد حامي هڪ سچو ۽ مخلص ماڻهو هڪ انسان دوست شخص. گفتگو ۾ ڪرو انسان ۽ هڪ بهترين في البديع شاعر هو سندس ڳالهائڻ جو انداز، تقرير ۽ تحرير جو انداز به سڀ کان نرالو، دوستي ۾ سندس وهنوار وارو انداز هو. جنهن کي لفظن ۾ بيان ڪرڻ مون لاءِ اسان نه هي سندس هر ڳالهه ۾ خلوص نمايان هوندو هو. هن جي هر گفتگو ۾ سهنجائي وارو انداز هوندو هو. تڪيه ڪلام طور پاڻ هميشه ”ظالم“ ۽ ”مس“ لفظ استعمال ڪندو هو. عاشقانه مزاج رکندو هو. سندس انهيءَ مزاج جي ڪري کيس هر ڪو عزت، محبت، پيار ۽ پاڻو سان پيش ايندو هو.

حامي صاحب جي واتان اترادي لهجي واري انداز ۾ گفتگو ڏاڍي مٺي لڳندي هئي. پاڻ گهڻو ڪري، پنهنجيءَ گفتگو ۾ سامهون واري لاءِ اسم، تصنيف جو صيفو گهڻو استعمال ڪندو هو. عام گفتگو به شاعرانه انداز سان ڪندو هو. سندس هر جملي ۾ شاعرانه طرز نمايان هوندي هئي.

هونءَ ته اتر سنڌ جا اڳوڻا شاعر گهڻو ڪري ايراني شاعرن وانگر سهڻن چوڪرن کي پسند ڪندا هئا ۽ انهن سان ميار وٺيندا هئا ۽ ساعري به انهن تي ئي ڪندا هئا. حامي صاحب به انهيءَ مزاج وارو ماڻهو هو. جيسويڪ منجهس ٻي ڪابه علت ڪانه هوندي هئي پر عاشقانه مزاج رکڻ جي ڪري، هو هر خوبصورت چوڪري کي ”بيارا“، ”مس“، ”مرا“ ۽ ظالم“ جهڙن لفظن

سان مخاطب ٿيندو هو، يا هي جملو وري وري ڏهرائيندو هو: "من تون نه ڪو طالمر ان" يا چوندو هو ته "منرا هتري نه آ".

مون وب. سنڌالاجي ۾ داخلا وٺڻ واري زماني کان اڳ به ايندو ويندو هو. حيدرآباد آيو ۽ مون سان نه مليو، اها ڳالهه ائين ئي هوندي هئي. سنڌالاجيءَ ۾، محمد قاسم ماڪا کيس ڏاڍو وڻندو هو. محمد قاسم ماڪا، رئيس ڪرسم بخش نظاماڻي کي به ڏاڍو وڻندو هو. ڪڏهن ڪڏهن حامي صاحب ۽ رئيس ڪرسم بخش نظاماڻي هڪ ئي وقت، مون وب اچي نڪرندا هئا. ايندي شرط فرمائس ڪندا هئا ته ماڪ صاحب کي سڏايو وڃي. ٻئي چڻا حامي صاحب کي پنهنجي وچ ۾ ويهاري ڏندا هئا ۽ بيار وٺڻ ۾ حصيدار هوندا هئا. حامي صاحب مون کي چوندو هو ته "الانا! تو به نان وب ظالمر ويهاري ڇڏيا آهن، تون خود به وڏو ظالمر آن."

حامي صاحب جڏهن رٽائرمينٽ واري عمر جي ويجهو اچي پهتو تڏهن کيس Ph.D ڪرڻ جو احي سوق ڄاڳيو. مون کي خط لکيائين جنهن ۾ منهنجي نگرانيءَ ۾ Ph.D ڪرڻ جو اظهار ڪيائين، پر پنهنجي انهيءَ شوق جو اظهار جنهن نموني سان ۽ جن لفظن ۾ لکي ڪيائين، سندس اهو نمونو ۽ لکڻ جو انداز انوکو هو. خط ۾ لکيائين ته:

"بيارا سائين! هن عمر (رٽائرمينٽ واري عمر) ۾ جيڪڏهن فلاڻا فلاڻا خط ۾ نالا به لکيا هئائين صاحب سادي ڪري سگهن ٿا ته انهيءَ ساڳيءَ عمر ۾ غريب حامي Ph.D چون ڪري؟"

مون به کيس انهيءَ طرز ادا سان جواب ڏنو.

اتر سنڌ جي سڀني ماڻهن کي اها خبر آهي ته حامي صاحب جا خيرپور رياست جي شاهي گهراڻي وارن ميرن کان سواءِ خيرپور جي عام ماڻهن سان به

دادا سٺا ۽ گهاٺا نانا ۽ واسطا هوندا هئا. حامي صاحب سندس وڏن کان وٺي خيرپور جي ميرن جو ماڻهو هو. انهيءَ صاحب سندس وڏن کان وٺي خيرپور جا مير صاحب کيس عرب ديندا هئا ۽ سندس احترام ڪندا هئا. اهوئي سبب هو جو پاڻ فيصلو ڪيائون ته خيرپور جي ميرن جي دور جي علمي، ادبي، سياسي ثقافتي تاريخ تي تحقيق ڪن مون به سندن لاءِ اهوئي موضوع مناسب سمجهيو. ڇاڪاڻ ته هڪ ته ان کان اڳ خيرپور جهڙي ثقافتي خطي تي ڪو گهڻو تحقيقي ڪم نيل ڪونه هو. ۽ ٻيو ته خيرپور جي علم ادب جي تاريخ ۽ ثقافت تي تحقيق ڪرڻ لاءِ حامي صاحب کان وڌيڪ ٻيو ڪو موزون عالم به ڪونه هو. Ph.D جي لوازمات جي مڪمل ڪرڻ کان پوءِ کيس Ph.D لاءِ رجسٽر ڪيو ويو. رجسٽريٽ کان پوءِ ڪن ڇيٽاپور ماڻهن سندس پاسو ورتو ۽ سندس ڪم پريا ته. الانا وٽ پاڻ کي Ph.D لاءِ رجسٽر ڪرائي وڏي غلطي ڪئي اٿي. الانا تنهنجي Ph.D لاءِ ٿيسز مڪمل ڪرڻ ۾ رڪاوٽون وجهندو ۽ توکي تڪليفون ڏيندو. پر حامي صاحب انهن کي ڪتو جواب ڏنو ته ”اهو اسان ٻن پراڻن دوستن جو مسئلو آهي. جيڪڏهن الانا رڪاوٽون وڌيون ۽ Ph.D ڪرڻ نه ڏيائين ته آءٌ پنهنجي مولا جو آهو فيصلو سمجهندس پر پنهنجو ڪاٺيدار هر حالت ۾ الانا کي ئي رکندس.“

ڌڻي تعاليٰ پنهنجو ڪرم ڪيو، اسان ٻنهي جي رهجي آئي. بد خواهن ڏٺو ته حامي صاحب هڪ اهڙي ٿيسز لکي پيش ڪئي آهي جو خيرپور ته جا پر ٻئي ڪنهن به صاحب، سنڌ جي ٻئي ڪنهن به تاريخي ۽ ثقافتي سهر تي انهيءَ معيار واري تحقيق ڪا نه ڪئي آهي. اها ٿيسز پوءِ سنڌالاجيءَ جي طرفان ڇپجي ظاهر ٿي.

حامي صاحب جي نوجوان فرزند جي وفات تي. ساڻس عذر خواهيءَ لاءِ آءٌ، منهنجو قابل احترام استاد، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي ۽ محمد ابراهيم

جويو صاحب گدحي وس سندس ڪوب واپس. حامي صاحب منهنجي گهر کان
ٻاهر اچي اسان جي اجبار ڪئي. سندس ملڻ جو انداز ساڳيو مزاح وارو ۽
سڪيدار هو. هن نه سائنس ڪو حادثو پيس ٿي نه ايو آهي. هٿ فاتح ڏس پوءِ
حبائين؛

منهنجي موليٰ سورهن سالن جي عمر جي عرصي کان پوءِ گهڻي سڪڻ
ٺاڪڻ کان پوءِ اهو سڙو دنو هو. جڏهن اهو سڙو سورهن سالن جي عمر جو
اچي پيو ته هو انکي واس وٺي ويو. هو پاڻ مالڪ آهي. وس وارو آهي. دنائين به
پاڻ ته وري هريائين به پاڻ. هن سان ڪير حجت ڪري سگهندو؟ ڪير کائڻ
"! بچندو ته تو ائين جو ڪيو؟ بس صبر ڪرڻو آهي

حامي صاحب اهي لفظ وڌيڪ همت سان چيا. سندس چهر تي ڪنهن
به قسم جي ڊڪ ۽ افسوس يا رنج جا اثر ظاهر نه هئا. اهو دل ٿي دل ۾ خوش
هوس نه حامي صاحب پڻ جي وچوري جي صدمي کي برداشت ڪري ويو آهي.
پر دراصل ائين نه هو.

حامي صاحب کان موڪلائڻ کان پوءِ. حيدرآباد واپس ورندي. ڪافي
ڏير نائين خاموش رهڻ کان پوءِ. جناب قاسمي صاحب جيڪي حڪمت واري
علم جا به ماهر آهن. ته وري عام زندگيءَ ۾ به وڏو تجربو رکڻ ٿا. فرمايائون
ته؛

"حامي صاحب ظاهري طور ته وڏي حوصلي ۽ بيڪي سان گفتگو ڪري
رهيا هئا. پر منهنجي سمجهه موجب سندن دل ڪاڇي چٽڪي آهي ۽ ڪنهن به
وقت ڏرڪي سگهن ٿا."

تيو به ائين. حامي صاحب. نوجوان پڻ جي وچوري وارو صدمو گهڻي
وقت تائين برداشت ڪري نه سگهيو ۽ جلد ئي هن جهان مان لڏاڻو ڪري ويو.

عطا محمد 'حامي' جهرا سڃا. مخلص ۽ ڪرا ماڻهو صدين کان پوءِ جنم
وٺندا آهن. ڌڻي تعاليٰ سال کين پنهنجي جوار رحمت ۾ رکي ۽ سندن شاعرانه
پیغام هميسه لاءِ سنڌ وارن جي رهنمائي ڪندورهي. آمين.

ڊاڪٽر عطا محمد حامي ...

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالحميد سنڌي

موجوده دور ۾ ماڻهن ۾ محبت مروت، سک ۽ ساڃاهه، اخلاص ۽ انسانيت جا قدر مڙهي مالا ٿي ويا آهن. هر قسم جي لڳ لاڳاپي، تعلق ۽ وابستگيءَ غرض ۽ مقصد جا ايڏا ته ٿلهڻا تهڻ ڇڙهي ويا آهن، جو انسان جي اصل صورت ۽ شڪل الائي ڪهڙي اونهيءَ غار ۾ گم ٿي ويئي آهي. هر ڳالهه مصنوعي پئي لڳي، ۽ غرض ۽ مقصد کانسواءِ اڄ وڃ ۽ تعلق ڦاٽڻ ڪرڻ بي سود ۽ بي جا پيو سمجهيو وڃي. اهڙيءَ ان هوند ۾ جيڪڏهن هڪڙو محبتي مرد ملي وڃي، ته وڏي وٺ آهي. اهڙي سراپا خلوص ۽ محبت واري ماڻهو جي سک جو ساءِ اسان کي به نصيب هو. پر اهو به منهن مٽي موڪلائي، اوڏاهن هليو ويو، جتان ڪوبه واپس نه وريو آهي. اهو منرو ۽ ملوڪ ماڻهو هو؛ ”ڊاڪٽر عطا محمد“ حامي.

هميشه منهن ۾ مرڪ، چهرو پهڪندڙ ۽ مهڪندڙ، وڏي پيار ۽ ناهه مان ملندو. هر ڪو ائين پيو وسهندو، ته ڇڻ محبت ۽ سک اٿس ئي مون سان؛ ائين پيو ڪلندو ۽ ڏک ڏيندو ڇڻ ڏک ۽ ڏولائو سندس ويجهوئي نه ويو آهي؛ پر حقيقت اها هئي ته هو مرڪ ۾ لڙڪ لڪائي، پير ونڊي پنهنجي ۽ ٻين جي زندگي خوشگوار بنائيندو هو ۽ ان ۾ رنگيني ۽ رعنائِي پيدا ڪندو هو، خوش خلقي ۽ خوش طبعي حامي صاحب مرحوم جي مزاج ۽ فطرت جون خاص خوبيون ۽ خصوصيتون هونديون هيون. جنهن ڪجهڙيءَ ۾ هوندو هو، ان کي باغ و بهار بنائي ڇڏيندو هو. سندس مزاج ۾ حقيقت سنڌي هوندي هئي. هر ڳالهه سچي ۽ ڪري ڪندو هو. سچ ۽ حق چوڻ ۾ ڪنهن جو به لحاظ، ۽ ڪنهن به قسم جو

رباء نه ڪندو هو. جيڪو سچ سمجهندو هو. اهو بنا ڪنهن هڪءِ انڪ جي نذري سب حئي ڏيندو هو. ود وڌيرو به سندس نڀاني کان بچي نه سگهندو هو. ڪنهن کي مجال هئي. جو کين جواب ڏئي سگهي. يا مزاحيه ڄمليو ڳالهائي سگهي !! پوريئي ڪٽس ڪيائين. يا مزاحيه ڪڍيائين. به پوءِ فاسو. جند حدائي نه سگهندو. انهيءَ ڪري سدائين پاسيرو ڳالهائيندا هئاسون. به متان فاسي نه پئون.

هڪ پيري جي ڳالهه آهي ته سنڌي ادبي بورڊ جا سڀ ميمبر. بورڊ جي حُرمين محترم مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب ۽ سيڪريٽري محترم غلام رباني صاحب سان گڏجي جون ۱۹۸۰ع ۾ نٿو. مڪلي. بلڙي. جهوڪ ۽ ڪينجهر گهمڻ وياسون. حامي صاحب مرحوم به ساڻ هو. ۽ پنهنجي خوش طبعيءَ وارن گفتن سان سڄيءَ سنگت کي کلائيندو. ڪچهرين کي باغ و بهار بنائيندو بي هليو. شاهه عنايت شهيد جهوڪ واري جي روضي ۾ پهتاسون ته اتي جي مجاور سندس شخصيت ۽ ڪچهريءَ کان متاثر ٿي کيس چيو: "سائين. ڪٿي ويٺا آهيو." حامي صاحب کيس ڏاڍي معصوميت سان جواب ڏنو: "ابا. مان ته بيٺو آهيان؛ ويٺو ته نه آهيان؟" اهو ٻڌي مجاور ويچارو چوڻ لڳو "سائين مون بس ڪٿي "منهنجي پيئي ڪانهي" سندس خوش خلقي. خوش طبعي. پيار ۽ محبت جون اهريون سوين ڳالهيون سندس سائين. يارن ۽ شاگردن کي ياد آهن.

ڊاڪٽر عطا محمد حامي مرحوم ڪيترين ئي خوين جو مالڪ هو. هو نه فقط بلند پايه اديب ۽ شاعر هو. پر عظيم انسان به هو. خوش طبع هو. خوش خلق هو. خوش اخلاق هو. ۽ انسان دوست هو. سندس دل ۾ انسانيت جو درد هو. دوستن لاءِ محبت ۽ پيار هو. ۽ شاگردن لاءِ شفقت هئي. هو پنهنجن توري پراون تي هڪ جهرو مهربان هو. ڪنهن کي پيرا ۾ پسي نه سگهندو هو. ۽ پنهنجي هراڻ توڙي وران ان جي سهنج ۽ سلامتيءَ لاءِ وسان ڪين گهڻائيندو هو.

دوستن ۽ ساگر دن جا ڪم ڪاريون. مسڪلاتون ۽ موبجھارا، اھڪ ۽ اھج پنھنجا ڪري سمجھندو هو. ۽ انھن جي پورائيءَ لاءِ سندرو ٻڌي بيھي رھندو هو پنھنجي ڳوٺ، خيرپور رياست ۽ سموري سنڌ سان کيس بيحد محبت ھئي.

سوانح عمومي:

ڊاڪٽر عطا محمد ھامي مرحوم جي والد بزرگوار جو واعدو ”قائم خان“ هو. ۽ ذات جو ”سوھو“ هو. سندن وڏا خيرپور رياست جي والي مير سھرب خان جا ھامي ۽ مقرب ھئا، انھيءَ ڪري هن ذات وارن کي خيرپور ۾ وڏي عزت ۽ اثر و رسوخ حاصل هو. اڄ تائين ”سوھو“ ذات جي ماڻھن جون خيرپور ۾ زمينداريون آھن، ڳوٺ آھن، ۽ کين اثر رسوخ ۽ عزت حاصل آھي. خيرپور ضلعي کان سواءِ ”سوھو“ ذات جا ماڻھو لاڙڪاڻو، ٺٽو ضلعن ۽ ٻين ڪن ھنڌن تي مٺن ٿا. هن ذات وارن ماڻھن جي مادري زبان سرائيڪي علائقي (بھاولپور، ڊيره غازي خان، ملتان) مان لڌي، سنڌ ۾ اچي متوطن ٿيا.

’ ھامي مرحوم پھرين جنوري ۱۹۱۹ع تي پنھنجي اباڻي ڳوٺ ”سوھو“ قنصره“ تعلقي ڪوٽ ڏيڄي ضلع خيرپور ۾ تولد ٿيو. پرائمري سنڌي تعليم حاصل ڪري، خيرپور جي مشهور اسڪول ”ناز ھاءِ اسڪول“ ۾ داخل ٿيو. ننڍي هوندي کان ئي کيس شاعريءَ جو شوق هو ۽ طبع موزون ھئي. نہ فقط شعر جھونگاريندو هو، پر پاڻ بہ سنڌي توڙي سرائيڪيءَ ۾، ڪافيون، مولود ۽ منفيت جوڙيندو هو. اھا سندس ٻاراڻي ھي ھئي. انھيءَ ڪري سندس ان فنڊس جي شعر ۾ لازمي آھي، تہ اھا بخنگي ۽ موزونيت تہ نہ ھوندي، پر رواني ۽ بي ساختگي ضرور ھئي. انھيءَ زماني ۾ سندس ملاقات ان دور جي بلند پايه شاعر سيد غلام علي مخمور سان ٿي، جنھن کان بافادہ علم و عروض ۽ شعر جوڙڻ جي قواعد و ضوابط جي تعليم حاصل ڪيائين. ساڻس گڏ سندس ھم ڪلاسي سنڌي زبان جا بلند پايه شاعر محترم مظفر حسين ”جوس“ ۽ محترم

سيد غلام مصطفيٰ شاه ۽ مظهر سسوهاڻي به عروضي شعر جي فن جي تعليم پرائيندا هئا.

هي اهو دور هو. جڏهن لارڪاڻو علم ادب خاص طرح سان عروضي شاعريءَ جو مرڪز ۽ تربيت گاهه هو. پير علي محمد قادري، حاجي محمود خادم، نواز علي يار، عبدالفتاح عبد ۽ ٻيا لارڪاڻي ۾ علم ادب جون محفون، مساعرو ۽ ڪانفرنسون منعقد ڪندا بي رهيا. نه فقط ايترو پر حاجي محمود خادم مرحوم لارڪاڻي مان مشهور ادبي رسالو ماهوار ”اديب سنڌ“ ڪڍي رهيو هو. هن رسالي ۾ ادبي، علمي، معلوماتي ۽ تنقيدي مضمون شايع ٿيندا هئا. سڄي سنڌ جي شاعرن جو شعر شايع ٿيندو هو. ۽ شاعرن جون ڪاروايون ۽ انهن ۾ برميل شعر جو انتخاب ڏنو ويندو هو. ان کان سواءِ مقرر ڪيل طرح تي سنڌ جي ڪنهن ڪرڇ مان شاعرن کان شعر لکرائي شايع ڪيو ويندو هو. شاعرن جي شعر جي فني سکيا جي مدنظر ساعر جو نالو ڪٿڻ کان سواءِ فقط نمبر ڏيئي، فني تنقيد به ڪئي ويندي هئي. انهيءَ ڪري ”اديب سنڌ“، سنڌ جي شاعرن جو مشهور ۽ مقبول رسالو هو. هن رسالي، شاعرن ۾ شعر چوڻ جو شوق ۽ ذوق پيدا ڪيو. شعر جي فني سکيا جو ڪم ڏنو. ۽ نون شاعرن لاءِ استاد ۽ رهبر جو ڪم ڏنو. انهيءَ ڪري ڪيترائي شاعر پيدا ٿيا، جيڪي اڳتي هلي سنڌي زبان جا بلند پايه شاعر ٿيا، ۽ سنڌي شعر و ادب جي وڏي خدمت ڪيائون.

اسان جو حامي مرحوم ان وقت ”عطا“ تخلص ڪندو هو. پنهنجي استاد مخمور مرحوم جي صلاح سان پنهنجو شعر ”اديب سنڌ“ ۾ ڇپجڻ لاءِ موڪلڻ شروع ڪيائين. اهڙيءَ طرح ”اديب سنڌ“ جي روح روان ۽ سنڌي عروضي شاعر جي سڄي خادم حاجي محمود ”خادم“ مرحوم سان سندس واقفيت پيدا ٿي. جنهن کيس شعر ۾ فني پختگي پيدا ڪرڻ لاءِ مفيد مشورا ڏنا. انهيءَ ڪري سندس شعر ۾ وڌيڪ رنگيني، معنوي گهرائي، رواني ۽ پختگي پيدا ٿي. اديب

سند ۾ سايع سل هڪ شعر ۾ محمور جي مهربانن ۽ خادم مرحوم جي نالن جو ذڪر هن طرح ڪيو اٿس.

مخمور جو غلام هان، مظهر سندو رفيق،
خادم سندا به نورا وساري نه سگهان.

"اديب سند" ۾ سندس جيڪو شعر وقت بوقت سايع ٿيندو رهيو، ان مان شعر نموني طور هيٺ ڏجي ٿو:

نانگ زلفن جا ڏنگن نسا هر طرح
برهه تون جو ڳي مند فيڻا هر طرح
باغبان ادري نه ويندي باغ مان
نو وڻي بلبل کي بستان هر طرح

(آگسٽ ۱۹۴۱ع)

نڙ هاءِ اسڪول خيرپور مان مئٽرڪ پاس ڪري بي.ڊبليو.ڊي کاتي ۾ نوڪري ۾ گهريو، ۽ بکا چانگ تعلقي فيض گنج ۾ ڪلارڪ مقرر ٿيو. انهن دينهن ۾ ڪلارڪ جي بگهار بيهه ريه هئي. جيئن ته ڳوٺ کان پري هو، ۽ بگهار به پوري هيس، انهيءَ ڪري جلد ئي تنگ ٿي پيو. انهيءَ حقيقت ۽ دل جي ڪيفيت کي هيٺين شعر ۾ موزون ڪري، پنهنجي دل گهرين دوستن، رشيد احمد لاساري، حافظ محمد اسلم مهيسر ۽ حاجي محمد حداد کي اهو شعر لکي موڪليائين:

ويهه ڪاوان، دهم ڪرايو، ۽ لسا الله ني،
بيهم رويهه در مهينو لت امنهنجي سامه ني.

آخر پنهنجي هڪ رفيق سيد امير علي سامه رضوي خيرپوري جي مشوري

سان گذرگيءَ تان اسٽيڊاڊ ڏيئي، ايس ايم ڪاليج ڪراچي ۾ پڻ اي ۾ داخلا ورتائين هئي. مسر علي ساهه حامي معصومي سان سندس دوستي پڻ، ان جي معرفت مشهور قومي شاعر عمر احمد نظامي مرحوم سان سندس ملاقات پڻ نظامي مرحوم جي حروفِ شاعرانه عظيم، خلوص، محبت واري جذبي تان ئي حد تائين سو کسر نهڃو اسناد ڪري ورتائين سندس مسوري سان جهڳو شخص بدعنواني ”حامي“ بحاصل اخبار ڪٿائين

سر ڊس ڪرڻ کان پوءِ گوڏ ايو، نه رسيد لاساري مرحوم جي معرفت سندس ملاقات مشهور تعليمي ماهر، اديب ۽ شاعر ايم ڊي محمد مرحوم سان پڻ، جيڪو ان وقت خيرپور رياست ۾ ڊي. پي. ايم. ايم. صاحب مرحوم سندس لياقت کان متاثر پڻ. کيس هڪدم سيڪنڊري اسڪول لاهور ۾ نگريري ماستر مقرر ڪيو. ڪجهه وقت کان پوءِ کيس پريننگ ڪاليج خيرپور جو وائيس پرنسپل مقرر ڪيائين. انهن دينهن ۾ رسيد احمد لاساري مرحوم پريننگ اسڪول خيرپور جي زير انتظام پرنسپل اسڪول ۾ ماستر هو. حامي مرحوم ۽ رسيد لاساري مرحوم گڏجي ادبي مجلس ”بزم ناز“ جو بانيو وڌو. هي ۱۹۴۸ع جو سال هو. ”بزم ناز“ جو سيڪريٽري رسيد لاساري مرحوم مقرر ڪيو ويو. ”بزم ناز“ جي سهاري هيٺ خانصاحب آغا تاج محمد، حاجي الهدهه خان بلوچ، سيد شاهه علي ساهه موسوي، غلام اسفند وندير ۽ مفتي سيد عنايت علي ساهه نقوي جي تعاون سان ناز هاءِ اسڪول ۽ پريننگ ڪاليج خيرپور ۾ زبردست مساعرا ٿيا. انهن مشاعرن جو انتخاب لارڪاڻي جي هفتي وار ادبي اخبار ”الحقيقت“ (۱) ۾ شايع ٿيندو هو.

جلد ئي رسيد لاساري مرحوم خيرپور کي حيراباد هڻي، ڪراچي هليو ويو. انهيءَ ڪري خيرپور جي ادبي محفلن ۽ مساعرن ۾ سندس ڪمي محسوس ڪئي ويئي. ان هوندي به حامي مرحوم محفلون محافندو رهيو، ۽ مساعرا منعقد

گرائيندو رهيو.

ادبي محفلن ۽ ملازمت سان گڏ حامي مرحوم نهجي نعيم کي به جاري رکيو. ۽ بي.اي ناس ڪيائين. هڪ اساتذ لاءِ بي.بي ضروري هوندي هئي انهيءَ ڪري بي.بي ڪرڻ لاءِ سند يونيورسٽي موڪليو ويو. جتان ڪمسيءَ سان بي. بي جو امتحان ناس ڪيائين. ان کان پوءِ جلد ئي سند يونيورسٽيءَ مان سڌي علم ادب ۾ ايم. اي فرسٽ ڪلاس ۾ ناس ڪيائين.

انهن دٻنهن ۾ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جي زير نگراني هالا ۾ سروري اسلاميه ڪاليج هلي رهيو هو. جنهن جو ان وقت پرنسپال مسهور ادب محبوب علي چم هو. حامي صاحب مرحوم، ايم. اي ناس ڪرڻ کان پوءِ هن ڪاليج ۾ سنڌي جو پروفيسر مقرر ٿيو. جي کيس محبوب علي چم مرحوم جي رفاقت ۽ دوستي، ۽ حضرت طالب الموليٰ سائين جي صحبت جو سرف به حاصل ٿيو.

ڪجهه وقت کان پوءِ خيرپور رياست جي سياست ۾ اهم بديلي آئي ۽ رياست جي آزاد اسيمبلي جو قيام عمل ۾ آيو. حامي مرحوم به رياست جي سياست ۾ حصو ورتو، اليڪشن کٽي اتي جو ايم. اين، اي مقرر ٿيو. وڻ يونٽ قائم ٿيڻ وقت جيئن ته صوبائي اسيمبليون ختم ٿي رهيون هيون، انهيءَ ڪري وڻ يونٽ قائم ٿيڻ کان پوءِ اڳ اسيمبلي مان استعفا ڏيئي، ممتاز ڪاليج خيرپور جو پروفيسر ٿي رهيو. ملازمت جو تمام وڏو عرصو گورنمينٽ ممتاز ڪاليج خيرپور ۾ سنڌي جو پروفيسر ٿي رهيو. ۽ ان سان گڏ ڪرنل ساهه هاسل جو سرپرستي به ٿي رهيو. سندس صحبت سبب سندس ڪيترن ئي ساڳڙدن ۾ ادبي ذوق ۽ شاعرانه سوز پيدا ٿيو، جن مان ڪيترائي اڳتي هلي بلند نايه شاعر ۽ اديب بڻيا. جهڙوڪ: ڊاڪٽر نواز علي سوز، پروفيسر محسن علي ساد، محمد علي حداد وغيره.

۱۹۷۸ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي نئين ٿورنگ نادي ٺاهي وئي. ان ۾ رافر الحروف ۽ حامي صاحب به ميمبر مقرر ٿيا. سنڌي ادبي بورڊ جي مسنگن جو هڪ فائڊو اهو به هو. به حامي صاحب سان روح رهاڻ سنڌي هئي. سندس حوسر حقيقي. محبت، خصوصاً علمي ادبي کيس سڀ دل ناع و بهار ٿي ويندي هئي. هر سال اسلام آباد ۾ اهل فلم ڪانفرنس ٿي به گذر هوندا هئاسون. هڪ سري مرزا سيد بيگ مرحوم، رافر الحروف ۽ حامي صاحب هڪ ڪمري ۾ رهواسون. اهي ڪچهريون وسرڻ جون نه آهن. حضرت فلندر سهارڙ جي ميلي جي ادبي ڪانفرنس ۾ به گذر هوندا هئاسين.

جڏهن آءٌ اسلاميه ڪاليج سکر ۾ هوس، ته سال ۾ به ٽي ٽيرا مساعرا، ادبي ڪانفرنسون ۽ ساهه لطيف ڪانفرنس منعقد ڪندا رهندا هئاسون. انهن دينهن ۾ ڊاڪٽر نواز علي سوق صاحب به مون سان هر ڪار هو. حامي صاحب مرحوم اسان جي هر تقريب ۾ سريڪ بڻندو هو. ان کان سواءِ رسيد لاساري مرحوم، غالب سنڌ فيض بخسابوري، عبدالله ابر مرحوم ۽ ٻيا شاعر ۽ اديب به مساعرن ۽ ادبي ڪانفرنسن ۾ شريڪ ٿيندا هئا. مساعرن ۾ حامي صاحب جي داد دين جو انداز نرالو هوندو هو. جنهن ساعر جي ڪلام ۾ هڪي فني هڪي ڪوٺاهي هوندي هئي، ته ان تي عجيب انداز ۾ زور ڏار نموني داد ڏيندو هو. ان موقعي تي سندس ”واھ واھ“ ڪرڻ جو نمونو اهو هوندو هو، جو سڀ سمجهي ويندا هئا، ته شعر ۾ فني نقص آهي. هڪ ٻيري هڪ ساعر چيو:

”رباعيون پيس ڪريان تو.“ ان تي حامي صاحب کيس چون لڳو: ”سائين. واھ جو قطعاً ٻڌايا اٿو؛ هاڻي رباعيون ٻڌايو جنهن جو واعدو ڪيو اٿو.“ يعني حامي صاحب جي ٻڌائڻ جو مطلب اهو هو. ته اهي رباعيون نه ٻير قطعاً آهن؛ ڇاڪاڻ جو رباعيءَ جو وزن مخصوص هوندو آهي، هڪو به چئن سَن وارو شعر رباعي ٿي نه ٿو سگهي.

حسرت ڦلندر سهار جي ملي جي موقعي تي منعقد ٿيندڙ ڪانفرنس ۾ حمي صاحب مرحوم، مولانا رحيم بخش صاحب سان خوش طبعي ڪري، محرم ۾ رنگيني ۽ سگفتگي ٻڌا ڪندو هو. قمر صاحب ۾ سهب جو وڏو مادو آهي. حمي صاحب کي ان ڳالهه جو اندازو هو: انهيءَ ڪري ئي سائنس حرجا ڪندو هو. ڪڏهن ڪڏهن ته اهڙا ڳڻتا به ڄڻي وٺندو هو. جو جيڪي بي سان ڪري ها. نه پي باهه بي وڃي ها. پر قمر صاحب سڀ ڪجهه برداشت ڪري، خاموشيءَ سان مرڪندو رهندو هو. اهو انهيءَ ڪري به هو. جو سندس دل ۾ حمي صاحب جو وڏو احترام هو. اسان جي ڪاليج جي مشاعرن ۾ وري سندس توجهه جو مرڪز فيض بخشابوري هوندو هو. هو سخت ڪاوڙ جي ويندو هو. ۽ حمي صاحب ان مان لطف حاصل ڪندو هو. آءٌ فيض صاحب کي پرڇاڻڻ ۾ لڳي ويندو هوس. جيئن به حافظ خير محمد اوحدي مرحوم وري نهايت سنجيده طبيعت جو ماڻهو هو. ان وٽ به حمي صاحب ضرور ويندو هو؛ پر ان سان سنجيده علمي ۽ ادبي بحث ڪندو هو. ۱۹۸۲ع ۾ آءٌ گورنمينٽ ساهه لطيف ڪاليج شڪارپور ۾ پرنسپل هوس. انهيءَ سال اسان شڪارپور جي انتظاميه جي تعاون سان شڪارپور بابت سيمينار منعقد ڪيو. حمي صاحب مرحوم به شريڪ ٿيو، ۽ مقالو پريشانين. ان کان نوروڻي پوءِ بيمار بي پيو. اهو مقالو به ڪراچي جي اسپتال مان موڪليائين. ۲ جون ۱۹۸۲ع تي هي فاني جهان حدي داربفا ڏانهن راهي پيو. الله تعاليٰ جون مٿس رحمتون هجن.

تصنيف ۽ تاليف:

حمي صاحب مرحوم شاعر ۽ تعليمي ماهر هجڻ سان گڏ، محقق نقاد ۽ مورخ به هو. هو ڪيترن ئي علمي، ادبي ۽ ثقافتي ادارن جو ميمبر هو. هو قومي نصاب ڪاميٽيءَ جو ڪيترا سال ميمبر ٿي رهيو. جنهن موجوده سڌي درسي ڪتابن لکڻ لاءِ نصاب تيار ڪيو، ۽ ڪتابن تيار ٿيڻ کان پوءِ ان تي نظر ثاني

ڪئي. راهر الحروف به سائنس گد ميمبر جي حيثيت ۾ ڪم ڪيو. حامي صاحب مرحوم نه فقط سھڻون صلاحون ڏيندو هو، پر جڏهن ڏهه ڪم ڪري سگھي پوندا هئاسون، ته پنهنجي زنده دليءَ سان محفل کي باغ و بهار بڻائي، اسان ۾ ڪم ڪرڻ جو نئون جذبو پيدا ڪندو هو.

ان کان سواءِ هن ناحيز سان گڏ سنڌي ادبي بورڊ جو ميمبر به به رهيو. محترم مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب بورڊ جو چيئرمين هوندو هو. حامي صاحب مرحوم سندس بيحد احترام ڪندو هو، پر حق ۽ سچ جوڻ ۾ ڪنهن جو لحاظ نه رکندو هو. هو علمي ڪمن ۾ مفيد مشورو ڏيندو هو، ۽ علمي ۽ ادبي راءِ ڏيڻ وقت ڏاڍو بيباڪ هوندو هو. علمي ۽ ادبي ڪمن ۾ تر جيتري رعايت به نه ڪندو هو، اها به حقيقت آهي ته سندس راءِ و زندهار هوندي هئي، ۽ غير جانبدارانہ هوندي هئي، ۽ علمي ۽ فني دليلن ۽ مثالن تي ٻڌل هوندي هئي. اسان ۱۹۷۷ع کان ۱۹۸۸ع تائين بورڊ جا ميمبر ٿي رهياسون. انهيءَ زماني ۾ بورڊ، حامي صاحب مرحوم کان خيرپور رياست جي والي مير علي نواز ناز جو ڪلام مرتب ڪرايو، ۽ حضرت ڏاتا گنج بخش جو تصوف تي لکيل ڪتاب ڪشف المحجوب جو ترجمو ڪرايو، اهي ٻئي ڪتاب بورڊ طرفان حجي حڪا آهن. انهن کان سواءِ ڪن ٻين ڪتابچن جي تاليف، ترتيب ۽ تصنيف به حامي صاحب مرحوم جي هٿ ۾ هئي، پر افسوس جو اهي ڪتاب بايڻه ٽڪميل تي پهچي نه سگھيا.

حامي صاحب جي سي. ايڇ. ڊي جي ڊگري لاءِ لکيل مقالو به وڏو تحقيقي ڪارنامو آهي، جنهن ۾ خيرپور رياست جي ادب، تاريخ ۽ ثقافت کي نهايت وضاحت سان ۽ محققانه انداز ۾ پيس ڪيو اٿس. سچل سرمست جي به حامي صاحب مرحوم گھڻو ڪجهه لکيو. سندس سوانح، سندس دور جي تاريخي پس منظر ۽ ادبي صورتحال، سندس شاعرانه خصوصيتن، ۽ فني ۽ فڪري

گهر ٿي ٺهڻو ڪجهه لکيائين. ان کان سواءِ حضرت سحر سرمست جي فارسي مٿيون جو منظوم سنڌي ترجمو به ڪيائين؛ جيڪي سندس مرشد ڪيل ڪتاب "سحر سرمست" ۾ ڏنل آهن. اهو ڪتاب ۱۹۶۴ع ۾ ناڪسٽر بيسڪسنس گراحي طرفان شايع ٿيو. ان جي مفصل مقدمي ۾ حامي صاحب سحر سرمست جي سوانح، سندس خاندان، همعصر ساعرن ۽ ان دور جي تاريخي، ادبي ۽ ثقافتي پس منظر جو نهايت تفصيل سان ۽ تحقيقي انداز ۾ ذڪر ڪيو آهي. حامي صاحب جي مقدمي ۾ مٿيون کان سواءِ ان ڪتاب ۾ سحر سائينءَ بابت ٻين اديبن جا مقالا به ڏنل آهن، جيڪي ان کان اڳ ۾ ماهنامہ نئين زندگيءَ ۾ ڇپيا هئا. ۱۹۸۲ع ۾ حامي صاحب جي لائق شاگرد محترم ڊاڪٽر نواز علي شوق، "ننهن جا نعرا" جي نالي سان ڪتاب مرتب ڪري ڇپايو آهي. جنهن ۾ حامي صاحب وارو مذڪور مقدمو ۽ ترجمو ڪيل مٿيون ڏنيون اٿس. اڳين ڪتاب ۾ هيٺيون مٿيون شامل هيون:

"ساقی نامو، تارنامو، رازنامو، گدازنامو ۽ عشق نامو."

محترم شوق صاحب جي ڪتاب ۾ سحر سائينءَ جي وڌيڪ ٻن مٿيون (درد نامو ۽ رهبر نامو) جا منظوم ترجما شامل آهن. ۽ حامي صاحب جي لکيل مٿيون جو تعارف به ڏنو اٿس.

حامي صاحب مرحوم ڪيترائي علمي، ادبي، تحقيقي ۽ تنقيدي مضمون ۽ مقالا به لکيا، جيڪي مختلف رسالن جهڙوڪ: نئين زندگي، مهراڻ وغيره ۾ شايع ٿيل آهن. انهن مان گهڻي قدر خيرپور رياست جي علم ادب، تاريخ، ثقافت ۽ شخصيت متعلق آهن. حامي صاحب مرحوم جي بياري ساڳو محترم قاضي مقصود گل انهن مضمونن مان ڪجهه تحقيقي مضمون "وڪريل موتي" جي نالي سان ڪتابي صورت ۾ ۱۹۸۲ع ۾ ڇپايا آهن.

حامي صاحب مرحوم زندگي گذارن جي معاملي ۾ غير سنجيده نه هوندو هو. نه بي ترنسي سان نه هلندو هو. پر تحقيقي ڪم ۾ دادو سنجيده ۽ اورج بي ويندو هو. ڪو نه تحقيقي ڪم ۾ نه ڪندو هو. نه وڏي حم ۾ نه ڪو نه ڪندو هو. ڪوسس وٺي اصلي ماحد ۾ ڪندو هو. ۽ انهن جو نه تحقيقي ۽ سمدي جائزو وٺي انهن مان حوالا وٺندو هو. ماخذن ۾ ڪرڻ ۾ وڌ وڃهه وجهندو هو. ڊڪ دور ڪندو هو. ڪا به ڳالهه انسائين قبول نه ڪندو هو. حسائين ان کي دريافت جي ڪوئيءَ تي نه پر ڪندو هو. تحقيقي مضمونن کان سواءِ ڪجهه تنقيدي مضمون به لکيائين. ۽ نهايت بي ربا بي تنقيد ڪيائين مطلب ته حامي صاحب مرحوم کي سنڌي ادب ۾ وڏي اهميت حاصل آهي.

شاعري:

حامي مرحوم بنيادي طرح شاعر هو. ۽ سنڌي عروضي شاعريءَ جو هڪ باڪمال شاعر هو. کيس عروضي فن بي مڪمل دسترس حاصل هئي. اهوئي سبب آهي. جو سندس شعر ۾ فني بخشي آهي. قواعد و ضوابط جي تابندي آهي. روايت کان بغاوت نه آهي. ۽ فڪري گهراڻي آهي. هن روايت کي هٿان نه نه ڇڏيو آهي. پر جدت ۽ انفراديت به پيدا ڪئي آهي. جمال جو جلوو ۽ محبت جا مضامين سندس شاعريءَ جا مرڪز ۽ محور آهن. ان سان گڏ هن معاشي ۽ معاشرتي حالتن جي عڪاسي ڪئي آهي. پنهنجي تهذيب ۽ تمدن جي ترجماني ڪئي آهي. وطن سان محبت جو اظهار ڪيو آهي. انساني مزاجي ۽ فطرت جا حقيقت پسندانہ نوع ۾ مختلف رنگ ۽ روپ پيش ڪيا آهن. انسان ذات سان محبت جو اظهار ڪيو آهي. وقت ۽ حالتن جي ڳالهه ڪئي آهي. دردمندانہ دل جون امنگ ۽ ارمان. اميدون ۽ اسراءِ. اهوڻ ۽ دانهون سر هڪون آهن. مطلب ته سندس شاعريءَ ۾ روايت ۽ انفراديت. داخليت ۽ خارجيت جو حسن ۽ بامقصد امتزاج ملي ٿو. رواني ۽ بي ساختگي. فڪر جي گهراڻي. خلوص

۽ سڃاڻي حقيقت سسدي ۽ انسان دوستي، رواني ۽ بي ساختگي سندس ساعريءَ جون نمايان خصوصيتون آهن. اهوئي سبب آهي جو شعر براه راست دل تي اثر ڪري ٿو. ۽ پرهندر ۽ ٻڌندڙ تي وجداني ڪيفيت طاري ڪري ٿو حدي.

حامي صاحب حقيقت سندس ساعر آهي. هو غم عشق جا افسانا به ٻڌائي ٿو. پر نهيءَ قصيده جي نسبت پوري تن ڪان اڳ ۾ ئي غم دوراں ڏانهن گريز ڪري ٿو. ۽ مجاز جي مرحلن تان گذرندي به پنهنجي نظر حقيقت تان نه هٽائي. هو ساعريءَ کان بيمار جو ڪم وٺي ٿو. ۽ انسانن کي اهڙي زندگي بسر ڪرڻ جي تلقين ڪري ٿو. جنهن جو بنياد خلوص ۽ محبت تي رکيل هجي.

حقيقت اها آهي. ته حامي اصل ۾ نالو هو محبت ۽ همدردِي جو ايتار ۽ ايمان جو. زندگي ۽ زندم دليءَ جو. تواضع ۽ انڪساري جو. فهم و فراست ۽ فضل ۽ ڪمال جو. ۽ اهي ئي انساني اوصاف آهن. جيڪي حاميءَ جي ساعريءَ مان پوري آب و تاب سان جهلڪي رهيا آهن. يعني سندس ساعريءَ مان..... شخصيت سان هم آهنگ آهي. روح جي بڪار آهي. مذاح جي آئينه دار آهي. حامي سنڌ جو چاتل سڃاتل اديب ۽ مقبول ۽ هر دلغيز شاعر هو. هن جي نثري مضامين وانگر هن جو منظوم ڪلام به علمي ۽ ادبي حلقن کان بار بار خراج تحسین حاصل ڪندو رهيو آهي. حاميءَ جو ڪلام. جو گهڻو ڪري شعر جي هر صنف تي مشتمل آهي. فڪري بختگيءَ جي لحاظ کان به معياري آهي ۽ فني بختگيءَ جي لحاظ کان به. مگر ان جي باوجود منجهس ابتري بي ساختگيءَ ۽ سلاست آهي. جو هر بيت سهل ممتنع معلوم ٿئي. سندس شعر جو انتخاب هٿ ڊجي ٿو.

غزل

واجد هن حسر بصورت تي وئي منگسف ساري حقيقت تي وئي
 جاگهري نوسان صاحب تي وئي سا گهري وفه عبادت تي وئي
 شحي وٺو ڪن مان ڪتاب ڪائنات حرف مان ڪيڏي حڪايت تي وئي
 ممد سهجوئي نالو ٺو وٺان ڪفنڪو منهنجي عبادت تي وئي
 حو ڪڍهن ۽ ڪيئن، پتو ناهي، مگر ايترو ڄاڻان ٿو الفت تي وئي
 دولت ڪونين ان لئي ڪجهه نه آ جنهن مٿان تنهنجي عنايت تي وئي
 زندگي تنهنجي محبت جي طفيل هئي فسانو، پر حقيقت تي وئي
 گردش دوران جي اهڙي حال ۾ جا به گذري سا غنيمت تي وئي
 ويو ڇڏي سڀڪو ته هو "حامي" ٿيو بيڪسي منهنجي ڪرامت تي وئي

(۲)

مهجي قسمت ڌار هن جي ڌار آه مان بئيس مجبور هو مختار آه
 سڪ ۾ توڙي ڏک ۾ آهي ڏور ٿو رنگاني حسو ڪلهن تي بار آه
 آهي سو دنيا جي غم کان بي نياز جهن ڏي آيو عشق جو آزار آه
 هو رٿو جهن کان اهو هر جا مٿو جهن جو هو ٿو سهن جو سڙو بار آه
 بعد دل هوندي نه ٿي الفت ملي بند ٿي هن جنس جي بارار آه
 مهجي مارڻ ۽ حيارڻ واسطي ان جو هڪ اسڪار بيو اهرار آه
 وصل ان جو جب الفردوس ٿيو محسوس دلير جو عذاب البار آه
 شحي ويو گلچين پنهنجو باغبان سهڪري پامال ٿيو گلزار آه
 اشرف المخلوق جي حالت ڏسي پاء پنهنجي پاء کان پيرار آه
 عدل سان پيئي نه آهي، فصل مگر عيب کان آجو نه ڪوني وار آه
 چنر حاسد لا، حامي حار سو حير حواهن جي گلي جو هار آه

(۲)

عشق جون ڳالهون ڪيون، يا عقل جون ڳالهون ڪيون
اصل جون ڳالهون ڪيون، يا عقل جون ڳالهون ڪيون
چو حقيقت کي ڇڏي آئسئون محاذ تي نهي
فرض جو سجدو ڇڏي، چو عقل جون ڳالهون ڪيون
قافلي وارا وڌي ويا منزلن جي سون منڊلون
پاڻ وينا ڪاهلي ۽ ڪل جون ڳالهون ڪيون
ڪاش اڃ ڪوئي نه ٿو اهل چمن مان چئي سگهي
باغ ۾ گلچين جي بيجا دخل جون ڳالهون ڪيون
حال جو حصو نه ٿا حاصل ڪيون هر حال ۾
پوءِ ڪهڙيون پنهنجي ماضي قبل جون ڳالهون ڪيون
فضل مولائي جي، پشيماني ڏسي پنهنجو ڪيو
حشر ۾ راهه اڃا به عدل جون ڳالهون ڪيون
اي محبت، اي دل اسانيت ۽ تنهنجي طفيل
تنهنجي "حامي" موقعي ۽ مهل جون ڳالهون ڪيون

(۴)

۱. جڙي ڪئن جوڙ ڄاڻ سان ڇڏن حالت بيار آ،
هتي ڪل اختيار آهي، هتي بي اختيار آ،
۲. هتي هڪ خاڪسار آهي، هتي سرڪار باري آ،
هتي پانهپ جي بولي آ، هتي فرمان جاري آ،
۳. هي آ حس جي محفل، هتي مجلس محبت جي،
هتي پرواه ڪانهي ڪا، هتي هر وقت زاري آ،
۴. هتي سامان سورن جو، هتي اسباب راحت جو،
هي ماسر مٿل آهي، هتي هر دم بهاري آ،
۵. هتي باز و غرور و بي نيازي جو مقام آهي،
هتي هر حال ۾ احز و نثار و انڪساري آ،
۶. هتي سار ۽ سڀيال آهي، هتي دائر ڌڪار آهي،
هتي پليل پچار آهي، هتي عفت جي گهاري آ

استاد حامي مرحوم ...

علي احمد بروهي

سڀ استاد حامي نه اسانکي حدي هليو ويو. وڃي اصلوڪي ماڳ جا وڻ وسائڻ هر ماڻهو تڪر ۾ بي ڏٺو. ٻائڻن ته آتو ويٺو هيو. جيئن ڪو نيسن تي سر رکي گاديءَ جي اوسيٿري ۾ هجي. ويو به اڪيلو ۽ اچتو. وات ٽڪائي به ڪانه ڪيائين. ته ڪا هلندي جيديون؟ خير. جي وڃان وڃان ڪن سي رهي رهند ڪيترو؟ هونئن به هتي رکيو ڪا هيو. صبح منجهند ۽ سانجهي. وري سورن نري جبل جيدي رات! زندگي ته نه هئي ڪو سمجهڻ آهي. ٻارهوئي ننڊن. وري ڪو هڪ اڌ سور هجي تڏهن به چڱو. هتي ته چڻ گدازي ويامل هئي. اڃا به سکر. جو هر روح پٺيان ڪونه ڪو روڳ لڳل هوي. جنهن رڃ جي لقاء ڪي هرڪو چرين جيان ڊورزندو ٿي رهيو. ڪو دنيا جو پوڄاري هيو. ڪو ڪنهن ديويءَ جو ديوانه هيو. ڪو ڪرسيءَ جو پروانو هيو. هر هڪ پنهنجي روح جي ورونهه بي ڳولي يا ڪو راءِ ٿي ريجهايو. پوءِ ڪنهن قبريون ٻائي. مرليون وڃائي يا نرڙ نواڻي!

استاد حامي اهرين مڙني مشغولين جي جهنگهه کان آجو هيو. وٺائي فقير جيان هو نه هيو ڪنهن جي تياريءَ ۾ نه ميريءَ ۾. جنهي ڪنهن جي اتن يا آڪاري ۾ ڪا ڪهري دلچسپي ڪانه هئي. هو ڪڏهن ڪڏهن بري اکن بهي جڳ جو تماسو ڏسندو بي رهيو. اهو به فقط روسي خاطر. جيئن ڪو پهراڙيءَ جو ٻار ڊوندي پير تي چرهي ملاڪڙو جو مزو وٺندو رهي. پوءِ ڪير ڪي نه ڪا ڪير هارائي ته ڪا. اڃان به هارائڻ واري لاءِ ڪجهه مد ڪر ڪندو هيس. الله باڪ ڪيس گل ٿي اهرِي ڏني هئي. جهري نرمل ۽ ڪومل مڪري. ڪنهن جو دک

سور سهي نه سگهندو هيو. ساعريءَ کي به سايد انگري نسابو هوائين نه جيئن سندس دل کي ڪو ڳڻو ملي جنهن وسيلي سندس غم جا غبار دور ٿي سگهن. عاسق مزاج به بي انت هيو. سونهن سندس روح جي غذا ۽ جيءُ جو جيو هئي. آخري ڏينهن ۾ هڪ سٺ وڙ وڙ ڪري ٿي ورجايائين. "محبت نه جين جي من ۾ تن جي مٽي اٿاسي"

موت ته استاد حاميءَ کي هر دم کلندي دٿو. الله پاڪ کيس خلقيو ٿي اهو خوش خلق هيو. ننڊ ۾ توري سجاڳ. معلوم ائين ٿيندو هيو چڻ کلي رهيو هيو. اسپتال ۾ بيماري جي بستري تي ته سندس ڪل عجيب لڳندي هئي. خاص طور جڏهن کلندر ڪئنسر جو مريض هجي. وري مرض جي کيس ڄاڻ به هجي. اندر ۾ ويڪٽ جي پيڙا به چوٽ تي هيس. آءُ ته ڪلندو هيس کيس ڪلاڻن لاءِ. جڏهن بيهٽ جي زخمر مٿان هٿ ڌري ڪلندي، وري سور جي ٿاٺ اڀرڻ ڪري ڪنجهندو هيو. ته آءُ چرڪي وٺندو هيس ڪڏهن ته ائين ٿائيندو هيس ته چڻ موت موٽي کلي رهيو هيو. موت هيو يا ڪا ٻي هستي؟ بنگال جو مشهور ساعر قاضي نذراالاسلام جڏهن ڪوڙهه جي مريض کي ڪلندي ڏسندو هيو ته چونڊو هيو ته "خدا پاڪ پاڻ کلي رهيو هيو." استاد حاميءَ کي ڪلندي ڏسي مونکي به اهو گمان اڪثر گذريو.

سموري زندگي ائين مرڪندي مٽڪندي ۽ ڪلندي گذريس. ائين به نه هيو ته ڪو هميشه حورن جي هنج ۾ رهيو. بلڪل نه. بليو ٺٺو ۽ برهيوئي دکن دوجهرن ۾ هيو. گذريل سال به مسر قیامت ٿي گذري. سندس مڪتب جا چار دٿا هڪ ٻئي کي اجهامي گل ٿي ويا. انهن ۾ هڪ ته سندس ڳيرو پٽ هيو جو ڪاليجي ساگرڊ هيو. اوچتو مٿي ۾ سور پيس. چئن ڪلاڪن جي چٽ گهٽ ۾ نه توڊو نه مون دٿو. خيرپور جي خلق شاهد آهي ته استاد حاميءَ ڳورو اکين نه ڳاريو. ڇڻي "جنهن مالڪ ديو ان سنڀالي واس ورتو. مهنجو آءُ يا نهائي؟ آءُ"

وح وارو ۽ ٻاڪر ڪير جو اهو سان " هن سري الب ابو ٻڪو دلڪير بي ديو. پنهنجو عمر نه حشر ڪي هيس. حنائن نه سس جي وصال واري عمر امر نهه سال بوار ڪري ڪو اهان وديڪ درسي بي درٿو ماري ويهن جي اس نه ڪان امر بر مار امر حشري امر. ڪراري ندي بي مري ويندي صدمي سهن جهري هي ٿي ڪانه گهٽ ۾ گهٽ اءِ جو سندس دل ڏکائڻ جو بهانو بڻجان." ٿي حوندي سندس اکرين. جي ڪامن ڪارڻ ماريون بي چڪون هيون. اڪي ۾ ڪورم بري آيا. بر اڪيون چنپيائين نه. متان ڳورها جلڪي قطار ڪري. هٻ نه وهي چرن.

منهنجي استاد حاميءَ سان ڏيٺ ويٺ اڄ کان اٺاويهه سال اڳ خيرپور ميرس ۾ ٿي. جتي آءُ نوڪريءَ سانگي وڃي ديرو دمايو هيو. ان دور ۾ منهنجي ڄاڻ سڃاڻ ۽ سنگت ڳچ اهرن انسانن سان ٿي. جن جي ياد ۽ سبب اڃان سوڌو پنهنجي زندگيءَ جو املهه سرمايو ٿو سمجهان. مرحوم اميد علي شاه، مرزا نور حسين، هادي بخش لارڪ، قائم علي شاه، منظور حسين پنهور ۽ استاد عطا محمد حامي. سموري ڪهول ۾ استاد ۽ آءُ پئي عمر ۾ لڳ ڀڳ هواسون. استاد ۱۹۱۹ع ۾ ۽ آءُ ۱۹۲۰ع جي پيدائش هيس. پاڻ ۾ ويها اٺويها هڻن کان اڳرو اسان پنهجي جي ڪا خاص نسبت نه هئي. اڃان به افعالن ۾ هڪ ٻئي جي ابتر هواسون. آءُ چليو پرزو ۽ چيراڪ هڻن سان گڏ سني پڄراين جو بولٽر مارڪيٽ هيس. برعڪس انجي. استاد حامي سادو سوڌو، ماڻهو. حلم، بااخلاق ۽ هڪ درويش صفت انسان هيو. جهڙس محبتي ۽ منرو ماڻهو مون مسڪل دنو.

اها سندس مناس ٿي هئي جنهن جي سبيل هڻن ڪري اساد ڪيئي مرض پرايا. ڪجهه سال اڳ ڪيس ڏيابطيس وڃري. پوءِ ڪيس مائي يا پرهان جو عارضو ٿيو. مهينو اڳ سندس نياڻي پئي، بي بذرا ڪيڊي ۽ مت ماريندي استاد جي ڪڪ وٽ ڪجهه ڳورهي ڏني. پئي دينهن اساد اسبال وڃي اموسيل هنڌ

ڊاڪٽر کي ڊيڪاريو. ڊاڪٽر کيس وڌيڪ ساس لاءِ جناح اسپتال ڪراچيءَ
 دانهن روانو ڪيو. داخلا جي حويلن ڏينهن تي سندس ايريسن ڪٽي ويئي. هن
 هين ڪانسوءَ وري پي ايريسن بيمار بي. نئين ڏينهن صبح جو بار ويٺو
 ڊيڪارٽندا. هن هفتن ۾ بيهت ورهين جو ابريل ۽ اسريل وٽ ڪانا. انا لله و انا اليه
 راجعون.

صاحب جي صاحبي عجب ڏٺي سون، ماڳيءَ ۽ مصريءَ جهڙي مٺي
 ماڻهوءَ کي ڪئنسرجي مرض ۾ نهوڙي نين! الاهي اسرار هيو يا آزمائش؟ چئي نه
 ٿو سگهجي. پر هر حالت ۾ اها قدرت جي ڏاڍ مرسِي ضرور چئبي ڪئنسر ڪو
 انساني مرض نورو ئي هيو. هي ته ڪاڪا سڻڪي ڪر هئي. اها به مڏي ڪاٺيءَ
 سان ماڻ هيو. اهو نه اهڙي ماڻهوءَ کي جنهن زندگيءَ ۾ ساڍ ڪڪ کي به نه
 رنجايو هجي. اهڙا بيمار ڪي اها بيماري بحيندي قدرت کي ڪجهه ڪهڪاءُ نه
 اچڻ گهريو هيو. ان بيماري ۾ جنهن کان دسمن کي به الله نسل بناه ۾ رکي،
 تنهنجن ڪجهه پيارن عزيزن ۽ دوستن کي بک نيندي ڏٺو هيم. جي بيحد سريف
 ۽ نهايت نيڪ انسان هو. جيئن ته تنهنجي مرحوم همشير، منسي نور قادر
 عل ملنگ ۽ استاد حامي. تنهي جي بيماريءَ واري مدت ساڻن گڏ گذاريم. آخرين
 گهري تائين، ڄڻ ترتيب ٿي حاصل ڪيم. هاڻ ته اهو ايمان ٿي چڪو ايم ته
 ڪئنسر ڪجهه به آهي، پر سزا هر گز نه آهي. ٿي سگهي نو فقط موت جو سد
 هجي. آءُ به ايندڙ نومبر ۾ عمر جي نيٺ ڏاڪي تي پري رڪڻ وارو آهيان جي الله
 ناڪ اها عنايت مون تي به ڪئي ته اکين تي. پر مهياي ناڪ رسول جي. ان
 نوصا زش گد نسل اهڙي سور سهڻ جي توفيق مونکي به ڏئي. جا استاد حامي کي
 بخشي هوائين. هڪ ڀٽ سامه وڃڻ ڪري استاد وٽ وڃي نه بس. پئي ڏينهن تي
 دورايو ڏنائين. "ادا سائين ائين بوفائي ته نه ڪر. آءُ هتي علاج لاءِ پورئي آيو
 آهيان. مان ته ظالم توسان ڪجهريون ڪرڻ آيو آهيان". لادائي کان پنج ڏينهن

اڳ وري به تڦاڻو ڪيائين "ٺاڻو مان سڙو لڳو آهي باقي ڏهه اهن حار". مون وائرو پي نڃو نه پوءِ " پوءِ اڌل وسنداسن انائي وطن " دلير دادو طالمر اهن. سمجهين به پوءِ به ڪهري ڪوب جي ويسو ڪالهه ڪريان پوءِ نه نڃي نڪ پوءِ ڪريءَ" بس ٻارر ائي ڪالهه کي لوائڻي ويس موهيو وي استاد سان ڪوب هلڻ جي ڪجهه حوريم. ڪيائين نه ملي. پر ڊاڪٽر کان احارب وڻي پوندي اهو دمون ٻڌ پي ڪنيم. ڪاڪان نه منهنجي خيال ۾ مرض دوا ڊرمل جي سطح ڏان مڻي حرهي ڪڪو هيو. پوءِ استاد کي وڏي ان نڻ هئي منهنجي امر سان مڻ جي جيئس نه هوءَ ڪراچي اچڻ جهري نه هئي. پئي ڏينهن شام ڪاوسي رات ٻئين ۽ ڊاڪٽر جي گولا ۾ ريس. پر ڪو نتو نڃي نه سگهيو. ٻئين ڏينهن پي بيرن مهل استال بهنس. معلوم ٿيو ته استاد کي پي آبريسن لاءِ وڻي ويل هوا. ٺاڻو مڱي، احوال اوريو ته ڪلامه شام ڊاڪٽر سمور وقت هتي استاد وٽ، پي آبريسن جا اجازت وٺڻ لاءِ آيل هيو. ان آبريسن کانپوءِ حالت تيزيءَ سان بگرندي رهي. ناڄو هي فانوس اجهامي ويو.

حامي مرحوم هڪ مخلص ۽ محنتي انسان هيو. ٻاراڻي اسڪول جي ماستريءَ سان زندگيءَ جي شروعات ڪيائين. نوڪريءَ سان گڏ وڏي پڙهائي به جاري رکيائين. گريجوئيٽ ٿيڻ بعد " ناز هاءِ اسڪول " ۾ ماستر ٿي خيرپور ۾ آيو. جڏهن يونورسٽي ڦاٽر ٿي ته سنڌيءَ جو پروفيسر مقرر ٿيو. ان مدت ۾ تحقيقي مضمون لکي علمي ڊاڪٽريءَ جي ڊگري به حاصل ڪيائين.

سالن کان وڌيڪ عمر جو عرصو علم ۾ سيراياڻين. خيرپور ضلعي ۾ ورلي ڪو لکيل پرهيل نوجوان هوندو جو سندس ساگرڊ پي نه رهيو هوندو. سندس سموري عمر علم جي دس ۾ هڪ لڳائار جدوجهد ۽ خلق خدمت هئي. ساڳي ريت ادب جي ميدان ۾ نمر پوري نظر ۾ سندس نالو سنڌ جي جوييءَ وارن اديبن ۽ ساعرن ۾ شمار ٿيندو هيو. سندس سنگت جو دائرو به سموري

سند جي اراميءَ تي نڪرڻ ۽ هر هڪ سان باري دوستي منهنجي سان
 موڪلائڻ. منهنجي گهرائڻ. ڳوٺ، ۽ سگهڙائيءَ جي رهائڻ لاءِ نه حامد صاحب
 ڪم ڪڍڻ ۽ هر مسئل ۾ حواجه حصر جي حبيب رکندڙ هو. سنڌي ٻوليءَ
 جو سچو خادم. عاسق ۽ سند جو صحيح معنيٰ ۾ سوت هو. مندن رند کي
 سهڻي سمجهي گذري. ۽ پوءِ اڳرو رواني تي. زندگي ڪا الله جي ڏنل سوکري نه
 هئي. پر هڪ قرض هو. جو هڪ نه هڪ ڏينهن ضرور واپس ٿيو هو. اها اودر
 واپس ٿي. ليڪو ٿي ختم.

استاد حامي سان روزانه بي ٿي ڪلاڪ جي روح رهاڻ ٿيندي رهي. ن
 گفتگو ۾ موت جو ذڪر ڪڏهن به زير بحث نه آيو. ٿوري جو موت اسان سنهي
 جي سوچ ۽ خيال تي پوري سدت ۽ دهشت سان حائيل هو. اهو به الله پاڪ جو
 اسان منان وڏو احسان آهي جو موت کي انساني اکين اڳيان غائب رکيو اٿس.
 پر جي موت ظاهر ظهور گهڻن بزارين يا اسپتالن ۾ گهمندي ڦرندي ڏٺو وڃي.
 ته شايد گهڻن جو خون خشڪ ٿي وڃي ۽ چرين جي آدمڻماريءَ ۾ جنگو
 وڌارو ٿي ويو. اسان کي اها پليءَ پٽ ڄاڻ آهي ته موت اسان جي پٺ وٺندو پر
 کڻندو نه رهي ۽ اسين سدس عقابي نظر کان ڪڏهن لڪي چئي نه ٿا سگهون.
 عجب ته هي آهي جو جيئن اسين قبر جي ويجهو ايندا ٿا رهون اوترو موت
 اسانجي خيال ۾ ٻي ڀيرو ٿيندو نه رهي. تحقيق اهو معجزو فقط الله پاڪ ٿي سر
 ڪري سگهي ٿو.

اها به خاطر آهي ته هڪ نه هڪ ڏينهن اسان کي ضرور مرڻو آهي. در
 اصل زندگيءَ جي اصل حقيقت ٿي موت آهي. باقي ته اهن ٻڌل ڳالهون يا گس
 بنا. اهي ڏکا به اسين اڪثر غلط ٿا هڻون. جيئن ڪي ٻار هڪ گهاسي جهنگل ۾
 نان خوف خطري جي گهمندا ڦرن رهن. اسان کي ته اها ڄاڻ ٿي نه آهي ته سڀئي
 ڇا بڻو آهي؟ ڪهڙا خطرا دريسن ايندا؟ حضرت موت سان ميلو ملاقت ڪڏهن

ٺٺندي؟ شڪر آهي جو ان بي خبري ۽ ان ڄاڻائي ۾ ئي اوچتو اجل اچيو سهيڙي.
اسين پوءِ خواب جي دنيا ۾ داخل ٿي ڪنهن خيال جي اڏام ۾ مست رهون ٿا.
ٺٺي سگهي ٿو ته پوءِ اسانکي اها سڌي نه رهي ته ڪو اسين مري چڪا آهيون.

سوره سنڌي ادب

Soorih Sindhi Adab

جي پورو ڌڪ بهي، ڌن ڏيو بهي

صاحب خان سوره ميڙائي

Cell No 0344 3919786

0300 3404488

استاد "حامي" ويو لڏي ...

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالغفور سنڌي

پيشڪ هي جهان فاني آهي ۽ ڪنهن کي به هٿ رهڻو نه آهي. ڊاڪٽر عطا محمد "حامي" صاحب پنهنجو وقت خير خوبيءَ سان پورو ڪري ويو ۽ سڀاڻي پاڻ کي به انهيءَ ساڳئي رستي سان وڃڻو آهي. انهيءَ لاءِ ته هيءَ حياتي عارضي ۽ گهڻي جي چڻڪي جيان آهي.

هر ڌرتيءَ تي ڪيئي آيا ۽ پنهنجو وقت پورو ڪري ويندا رهيا. مگر اهڙا انسان جن پنهنجي حياتي ڪارائتي نموني ۾ صرف ڪئي ۽ انسان ذات جي خدمت لاءِ وقف ڪئي آهي ورهين پڄاڻان اڃ به اوجھل نه رهيا آهن ان جو خاص سبب "خدمت خلق ۽ ٻين سان ڀلائي" ڪئي چڻجي. ته مناسب لڳندو.

استاد حامي صاحب سان منهنجي پهرين ملاقات ملازمت دوران. تاريخ 9 جولاءِ 1975ع تي رتوديرو ڪاليج ۾ ٿي. سندس نالو گهڻو اڳ ٻڌل هو. مگر خيالن جي دي وٺ انهيءَ ڏينهن کان شروع ٿي. پهريائين ته خوب ڪلايائين پر پوءِ سندس ڏاهپ مون کي ڪنهن حد تائين متاثر ڪري وڌو. ان کان پوءِ وقفي وقفي سان سائنس ملاقاتيون ٿينديون رهيون.

سال 1978ع جي ابتدا ۾ مون کي ڊي-هل جي سند حاصل ڪرڻ جو شوق جاڳيو. فارم تي گائيڊ جي حيثيت ۾ صحيح ڪرائڻ لاءِ ڊاڪٽر سنديلي ٺٽ جواب ڏنو. انهيءَ مقصد لاءِ ضلعي جون حدون اورانگي خيرپور جون ڪڇيون لتاري ڳوٺ سوهو قناصرا ۾ جناب حامي صاحب وٽ ويس جنهن بنا

ڪمڻ وڃار جي فارم تي پنهنجي ذميواري قبولي موڪلائڻ لاءِ روڊ سائين ڏيڻ جي ايو ۽ بس ۾ ويهاري دلچاءُ سان واس ورتو. ان کان پوءِ سائين خط و ڪتاب جاري رهي ۽ ڪڏهن به خط جي جواب ۾ دير نه وڌائين مون کيس هميشه دل ۾ رکندو ۽ حاضر جواب ڏنو مهمان نوازيءَ جو ڪو ڏيو ۽ اُئي لاءِ وڏو ادر ۽ رڪندو هو. هو سڌو سنئون ماڻهو هو. سندس نيت ۾ ڌري برابر گمان نه ڏسڻ.

اها هڪ جدا ڳالهه آهي جو سال 1979ع ۾ سنڌ جي يونيورسٽيءَ جي ناليسيءَ جي مڊل نظر حامي صاحب جي حمايت بدران بي ايڇ ڊي جي ڊگريءَ لاءِ علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جي رهبري اختيار ڪرڻي پئي سڄي ح من سلسلي ۾ آءٌ حامي صاحب کي بنيادي طرح "استاد" تسليم ڪريان ٿو پنهنجو وڙ ڪري، هن سنڌ حاصل ڪرڻ لاءِ هڻايو.

سال جي مختصر عرصي بعد، ٽيڙ جو ابتدائي ڪم پورو ڪري، حامي صاحب وٽ مشوري لاءِ بهتر جنهن ڪم جي رفتار ۽ تحقيق جي معيار جي پرک وٺي آڏوري ٽيڙ جي سر ورق تي ٿي فوراً صحيح وجهندي چيائين ته "بابا توکي پنهنجي طرفان ڊاڪٽري (ڊاڪٽري) ڏئي ڇڏيم؟".

پڻ به ڪيترن ئي موقعن تي سائين ملاقاتيون ٿينديون رهيون منهنجي سائين آخري گفتگو مئي 1981ع ۾ جمائي هال سڪارپور ۾ سڌايل سنڌ سگهڙ ڪانفرنس دوران ٿي ۽ ساري رات سائين رهائيون ٿيون.

مون کي سندس طبيعت بسند هئي سڄي جهر و تخلص هوس تهر و ئي هر هڪ لاءِ حامي ڏنر. بنا ڪنهن امتياز ۽ عهدي جي، هو سڀ سان ڪير ڪند هيو. سندس اوچتي وفات تي سنڌ ۽ سنڌي زبان کي سخت نقصان رسيو آهي.

پاڻيان نو، ته هي خال صدين تائين به پر ئي نه سگهندو. آءٌ اندر جي اونهائي سان هن موقعي تي چوان ٿو ته حامي صاحب آڄ صرف اسان جي اکين

ڪار پاسيرو آهي. مگر اسان جي دٻين ۾ سدائين چانيل آهي ۽ روندو.
سندس ظريفانه گفتا ۽ خيرخواهيءَ جا نڪتا اسان کان هرگز وسري نه
ٿا سگهن.

سائين عطا محمد حامي جي ياد ۾

ڊاڪٽر بشير احمد شاد

مرحوم عطا محمد حامي صاحب جو آءٌ هڪ مدت کان مداح آهيان. جڏهن اڃا ملاقات جو شرف حاصل ڪونه ٿيو هيو ته سندس لکڻيون پڙهي مستفيض ٿيندو هيس. جڏهن ملاقات ٿي ته سندس شخصيت تي مفتون ٿي وڃن. حامي صاحب جي شخصيت هڪ گلزار پر بهار وانگر نظر آيو، جنهن ۾ طرح طرح جا رنگ ٻرنگي گل ڏٺا ۽ من مست ڪندڙ سڳندا ۽ سرهاڻ محسوس ڪيا. سائين حامي صاحب هڪ باخبر ۽ ڪهنه مشق اديب هو.

سائين جي شخصيت ادب جي افق تي سورج وانگر سدائين چرڪندي رهندي. سندن منفرد انداز ڪهڻن کي گهاٽي رکيو هو. حامي صاحب جهڙا سڃاڻ ۽ راست انسان ادب جو آهيان ۽ سچ جي سڃاڻ هوندا آهن. سچائي ۽ راست گوئي ته عاشق جي رڳ رڳ ۾ رچيل هئي. صفا ڪرو انسان جيڪي دل ۾ سمايل سو زبان تي حامي صاحب جن جي شخصيت ۾ سراپا سادگي سمايل هئي. تعميري طنز و مزاح ۾ سائين پيو ڪو نه لڳي. اهڙي ته عمدي انداز ۾ نهايت خوش خلقيءَ سان تعميري تنقيد ڪري ويندا هئا جو ٻڌندڙ پنهنجي سان طنز جي بار بجاءِ تهڪڙن جو رحمت ڀريو مينهن وسندي محسوس ڪندو. ظرافت هڪڙو وڏو فن آهي دل ۾ هزار درد هجن پر ڪو انسان پنهنجي خوش طبعيءَ زنده دليءَ سان محفل کي مشڪ و زعفران بڻائي ڇڏي اهڙي کليل دل جا زنده دل ۽ پياڪ انسان منهنجي نظر کان گهٽ گذريا آهن.

حامي صاحب جن سان منهنجون ڪجهه يادگار ملاقاتون ٿيون. سندن

بلند ظرفيءَ جي ڪهري ڳالهه ڪجي. سائين جن جي اڌو منهنجي طفل مڪتب واري حيثيت هئي پر مونسان اهڙي نه سفت ۽ عزت برئي انداز سان ڏيکڻ ايندا هئا جو مون کي پنهنجي منعلو برتري جو احساس نٿو لڳندو هو. 9 اپريل 1982ع تي اسانجي ادبي تنظيم فڪر و نظر لارڪاڻي پاران جڏهن لطيف ادبي ڪانفرنس جو اهنمار ڪيو ويو ته مشاعري جي صدارت لاءِ آءٌ ڪجهه دوستن سميت سائين جن جي ڳوٺ وڃي نڪتس ۽ کين اهري گذارش ڪئي لک عزتون ڏيڻ بعد طبيعت جي ناسازيءَ جي باوجود واعدو ڪيائون ته ڪانفرنس ۾ اڪين سا اچبو. ان وقت سائين جي ظرافت واري رڳ ڦڙڪي پئي ۽ چيائون، "بابا نٿاڻ پاڻ قرب ڪري ڪهي آيو آهي سو هاڻي ته پاڻ ڪٿائي به لارڪاڻي پهچندس مٺرا. ڪانفرنس جي موقعي تي اسان جي مٿان لک لائق ڪيائون ۽ بيماريءَ جي باوجود پنهنجو واعدو وفا ڪيائون.

گذريل ٻن سالن کان اسلام آباد ۾ اهل قلم ڪانفرنس جي موقعي تي حامي صاحب جن سان خوب خلاصيون ڪچهريون رهيون. هڪ دفعي ڪچهري ۾ هڪري دوست سائين جن جو توجه صنف نازڪ هڪ ٽولي دانهن چڪائيندي از راه مذاق چيو "سائين هو ته ڏسو رنگ لڳا پيا آهن" سائين جي حاضر جوابيءَ جو جواب ناهي پنهنجي مخصوص انداز ۾ ورائيائون "مٺرا اسان جي لائن پي آهي" پوري محفل ۾ ٽهڪڙو مڃي ويو. سائين جي جواب جو هر ڪنهن پنهنجي ظرف آهر مطلب ڪڍيو.

سائين حامي صاحب جن جي عملي مقام جو مثال ڏيندي عرض ڪريان ته هڪ سيري سکر جي هڪ ادبي محفل ۾ جتي وڏا وڏا عالم ادب ۽ دانشور گڏ هئا. ڊاڪٽر نبي بخش خاڻ بلوچ صاحب جن پڻ موجود هئا. علمي بحث مباحثي جو دور هلي رهيو هو. اسان نارائول خاموشيءَ سان ويٺا بزرگن جي گوهر افشاني ٻڌي رهيا هئا. جهڙي بهري جي جاءِ نه هئي جو راءِ زني ڪري

سگهي. حاله به اتي رگو علم جي بلب هئي. انهيءَ موقعي تي مرحوم عطا محمد حامي صاحب جن اندي حرث، حوصليءَ مضبوط دلين سان خيال آرائي ٿي ڪئي جو خود ڊاڪٽر نبي بخش حار بلوچ سندن علميت جو اعتراف ڪندي واه سائين واه پي ڪئي. سائين حامي صاحب جن جو سحر سناسيءَ ۾ به جواب نه هو. سرمست جي فارسي منوين "عشق نامو" ۽ "راز نامو" جو سنڌي زبان ۾ منظوم ترجمو ڪري سنڌي ادب ۾ اضافو آندائون. باقي صوفيا ڪرام متلق به وسيع معلومات رکندا هئا.

حامي صاحب جن جي شخصيت ائين وانگر اجري هئي. پاڻ فقر جا قائل سڄا فقير هئا. دل جا امير مرس هئا. درد پري دل جا مالڪ هئا. عام مشهور آهي ته واقف توڙي اڻ واقف ڪنهن به ڪم سانگي سائينءَ جي نڌي لڙي ويو ته پوءِ نتيجي ۾ اڌرات منجهه رات جي پرواهه ڪئي بغير پنهنجون سموريون مصروفيتون اڌ ۾ حدي ان سان بڪري بوندا. ذهن آڱرين جا دهر زور لڳائي منجهيل مسڪين جي مسئلن سان ڪرائيندا هئا. حامي صاحب جن جي ساڳو ڏند ۽ معتقدن جو حلقو وسيع هو تنهنڪري اڪثر ڪري سوال ڪڏهن خالي ڪونه ٿيندو هو. تخلص جو سندن شخصيت تي وڏو اثر هو دنيا ۾ اهڙا نڪ نيت ۽ خدا ترس درويش صفت انسان گهٽ ملندا. اهرن ٿي انسانن لاءِ پٺاڻي پلاري رحم فرمايو.

ماڻهو سڀ نه سهڻا. بکي سڀ نه هنج
ڪنهن ڪنهن ماڻهو منجهه اچي پوءِ بهار جي

حامي صاحب بادل ساهه ساعر هو. ساعري ته سندن درجي ٻانهي هئي. هر صنف تي طبع آزمائي ڪئي ان ۽ ان ۾ ڪماليٽ جي درجي کي رسيا آهن. مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته پاڻ سچا عاشق رسول به هئا. سندن نعت جون

مير مرسل جي محبت دين ايمان آ.
ذڪر جنهن جي ذات جو هر درد جو در مان آ
عبد اهو جنهن مان معبود صلوتون پڙهي
ڪيئن ڄڻون ٻاڻ جهڙو جنهنجو ايدو شان آ
لاشريك آهي ڪيو جنهن کي سڌي پنهنجو شريڪ
عرش اعظم تي اهو الله جو مهمان آ.

سائين حامي جا غزل به پنهنجو مٿ ٻاڻ آهن. فڪر جي وسعت ۽ گهراڻي
جو مثال سندن ٻن غزلن جي چند سس مان ڏيڻ جي ڪوسس ڪريان ٿو.

اڪين سان حال دل جا يار تو سان اورڻا پوندا،
زبان خاموش رهندي ڇپي نه هر گز چورڻا پوندا
غذا پي ڪين ڪائيندو ڪڏهن شهباز الفت جو،
هڏن تان ماس وارا پنهنجا عضوا ڪورڻا پوندا،
مٿن ماڻهن اڳيان حامي مٿو ڳالهائڻو پوندو،
زبان چورڻ ڪان اڳ پر حرف سارا تورڻا پوندا.

ٻئي غزل جون چند ستون ملاحظه ٿين،

تو بنا ڇڻ آه هر دم محرم جي دمين،
هر گهڙي توهان برين پهرين سوال

تو ســوا اھيــان ڏڪاريـل ڌوڙ ۾
تنهنجي اڏو عـمرش تي اھي خـيـيال
بي وفـائي ۽ وفـا جي راھ ۾
نهنجو ۽ منهنجو ڪٿي ڪونهي مـنـال

رباعي جي صنف تي نظر وجهڻ سان محسوس ٿئي ٿو ته سائين حامي صاحب جن جن بنيادي طور رباعي جا شاعر هئا رباعي ڪا آسان صنف نه آهي بلڪه سمند کي ڪوڙي ۾ بند ڪرڻ جي مثال آهي. سائين ۽ پنهنجي رباعين ۾ وڏي بيباڪيءَ سان خيالن جو اظهار ڪيو آهي. مثال ۾ فقط ٻه رباعيون حاضر خدمت آهن.

ظاهر ۾ اگـر زهد سـراپا آھين،
باطل ۾ ته ابليس چـو آقا آھين،
چو عيب اگھـاڙين ٿو ٻين جا زاهد،
ڏس پنهنجي گـريبان ۾ ته تون چا آھين.

هٿ ڪن ٿا، تڪـبر ۽ وڏائي ڪن ٿا،
پردي ۾ پـلائيءَ جي برائي ڪن ٿا،
زاهد ٿا سڏيون جنهن کي اھي پي حامي،
الله جي نالي ۾ لـچـائي ٿي ڪن ٿا.

حامي صاحب جن جي شخصيت ۽ شاعريءَ تي لکڻ لاءِ وڏو وقت ۽ محنت درڪار آهي. ٿورن لفظن ۾ ڪافي ايتن چوان ته پاڻ سراپا محبت هئا. ۽ سندن شخصيت ۾ امدلٺ وارا رنگ آبشار واري رواني، سمند واري گهرائي،

آسمان جهزي وسعت، حاسر واري سحاب، گلن جهزي سرهاڻ ۽ ماڪيء وارو
مناس موجود هو. قادر الکلام شاعر جهانديده انسان هئا دعا اٿس ته شال
ربالعرب کين جوار رحمت ۾ جاء عطا ڪري. آمين....

مرحوم ڊاڪٽر حامي صاحب - منڙو ماڻهو

احمد خان آصف مصراڻي

اھر ڪماء و فضلاء ادبا و شعراء جن لاء حبو ويو آھي نہ.

لدي ويا حدي ويا ۽ غم ۾ گڏي ويا.
”ھو علم و ادب“ جي عمارت ادي ويا.

انھن ۾ مرحوم و مغفور ڊاڪٽر عطا محمد حامي صاحب جو اسم گرامي بہ اچي وڃي ٿو. هن صاحب سنڌي علم و ادب جي عمارت کي نہ رڳو اڏيو پر انهيءَ کي نظمي خواه نشري شاهڪارن ۽ شپارن سان اهڙو ته مضبوط ڪيو. سينگاريو سنواريو جو سندس لاڏاڻي سبب ائين پيو سمجھجي ته ان عمارت جو هڪ ستون ڪري پيو آهي. جنهن جي اڏاوت لاءِ مشڪل ڪو معمار ملي محترم قاضي قائل، محترم قاضي مقصود گل، محترم ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي، پروفيسر عبدالغفور سنڌي، محترم محمد علي حداد صاحبان، حامي صاحب جا حامي نظر اچن ٿا. جن نہ رڳو سنڌي قلمي ڪاوشون ڪيون ڪيون آهن پر انهن کي اشاعت هيٺ آڻي وڪريل موتي ميري سيري ورهائي ۽ وندي ورجي رهيا آهن کين لک لک مبارڪون هجن.

حامي صاحب سان هونءَ ته منهنجون ملاقاتون. جميعت الشعراء سنڌ طرفان ٿيندڙ مشاعرن ۽ محفلن، ريڊيو ۽ ٽي وي تي ٿيندڙ مشاعرن ۾ ٿينديون رهنديون هيون پر سائنس گهراڻيءَ ۽ گهڻائي ندين تي. جڏهن گذريل ڏهن پندرهن سالن کان، قلندر سهباز بلند پرواز جي ميلي جي هر ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيندو رهندو هو. حامي صاحب ”هال“ ۾ پير ٺايندو ته محفل مرڪي ايندي.

مولانا قمر صاحب کي حورن جو حوالو ڏيئي مسس حرحي جي جوب ڄاڙهندو.
مومن مليرائي کي مام ۾ ٻيو مهميزون ڏيندو، ٻيو به ڇنگو منهن سامهون
آئس به ان سان حرحي ٿي چرحن ۾ نوڪ جهوڪ جاري رهندي.

مراقء مراح ۾ ڪراڻي ۾ ڪچائي ڪانه هوندي. سندس هر ڪڻڪو
گويا مادر ٺڪو هوندو هو. ڪنڀارن ۽ اشعارن ۾ اينرو ڪجهه چئي ويندو هو.
جو اڳلو لاجواب ٿي ويندو هو. مرحوم دادن فقير به اسان سان گڏ هوندو هو.
اتفاق به وري اهڙو بڻبو هو جو گهڻو ڪري حامي صاحب دادن فقير ۽ اءِ هڪري
ٿي ڪمري ۾ رهندا هئا سين. هڪ دفعي دادن فقير چيو ته ادا آصف! حامي
صاحب هيڏو سارو ماڻهو ۽ هن عمر ۾ وٽي ٿو سڀڪنهن سان چرچا ڪندو ۽
چيڙائيندو. هروڀرو اها چلولائي چڱي ناهي.....

اهي الفاظ حامي صاحب به ٻڌي ورتا ۽ ويجهو اچي چيائين ته يارو! مان
پنهجا لڙڪ انهيءَ مرڪ ۾ لڪائيندو ٿو وٽان، وڏو فرزند ضمير احمد لاڏاڻو
ڪري جگر پاش پاش ڪري ويو. اڏو ماهي خان ته ڪمڙ ٽوڙي ويو. هو ظالم
پاڻ وڃي الله وٽ آسو دا ٿيا، مونکي ڦوڙائي ۾ ڦٽي ويا.

سندس اهي دردناڪ، دلدوز ۽ جگر سوز ٻول ٻڌي دادن فقير ۽ مان
خود اکين ۾ آب آئي ويناسين.

الله بادشاهه بي پرواهه آهي.

حامي صاحب جي اعليٰ شخصيت جا ڪيترائي روشن پهلو آهن. جن تي
پوري طرح لکڻ "ڪا امڪان ماڳي لاهشي ناهي" پاڻ هڪ بي نظير ساعر، اعليٰ
درجي جو اديب، نقاد، تاريخدان، تذڪره نگار، مصنف، مترجم ۽ مؤلف هو.
ساڳئي وقت اهڙو ته سياسي سمور رکندڙ ۽ اثر رسوخ وارو هو جو ون يونٽ سين
کان اڳ رياست خيرپور جي ڪائونسل جو ميمبر به منتخب ٿيو هو. مٿين سڀني

عنوانن مي لکڻ لاءِ وڏي واند ڪرائي ۽ وقت، قلمي ڪاوس، علمي لياقت ۽ قابليت جي ضرورت آهي. حناڻ قاضي ڦاٽل ۽ قاضي مقصود گل، صاحبان جي حڪم جي بجا آوري ڪندي هي حد جملا عرض رکڻ لڳا.

علم ايجڊ موجب عطا محمد جا عدد 172 ٽن يا ٽن عالم جا عدد به اسڊائي 172 آهن. سندس اسم سان انجي تخلص ڪامي جا 59 عدد ملايون يا ٻوڙ ڪوهر 231 بشچيو پوي.

واقعي مرحوم عطا محمد ڪامي عالم ۽ ڪوهر هو. سندس ولادت جو سن هاتفي هدايت موجب خوبصورت و شاعر ازل 1919ع آهي. ڪامي صاحب شادي 9 جون 1944ع ۾ ڪئي، ان موقعي تي سندس گهائي يار رشيد احمد لاساري هي نظر لکيو ۽ مرحوم محمد خان غريب کي التجا ڪئي ته هو ڪامي صاحب جي شادي جو تاريخي مادو ڪڍي. اشعار ملاحظه فرمايو:-

مستحق صدها مبارڪ جو ٿيو آهي اديب،
جو ٻڌو شاديءَ جو سهر و اڃ اسان جي آ حبيب،
تي عطا سو هو مٿان آهي عطائي ڪردگار،
سنت خيرالبشر جو ٿيو علم انکي نصيب،
جون جي تاريخ نائين رات جمعي جي هئي،
از عطاءِ ڪبريا رحمت عطا ٿي ٿي قريب،
قطع تاريخ ڪسان ممنون فرمائين سگهو،
ڪر لاساري التجا در خدمت حضرت قريب.

از غريب ايڊيٽر رسالا اديب

صد مبارڪ ٿو حوان سادي ڪئي حضرت عطا
 سڪر الله درد دل جو ٿيو عطا انڪي طبيب
 بي خزان گلزار هي فضل خدا سان بي خط
 خوش رهن تخت چمن تي ساه گل ۽ عندليب
 جون جي نائين جماد الاولين جي سورهن
 لطف حق سان ٿيو عطا کي آهي هي قرب قريب
 عيسوي سن مون يحيو هاتف کان هن مرڪي چيو
 (پس عطاء بخش راحت ۱۹۴۴) ٿيو سال عجيب
 هجري سن زيبا عطا سر بخت سر الفت سان ٿيو

۱۲۶۲ + ۱ = ۱۲۶۳ھ

خوش رهن باشان هي، هڪ حبدار ۽ ٻيو حبيب

ڪڏهن ڳارهو گهوت ڪڏهن مرهه مقام ۾، پياڻي بادشاهه جي چوڻ
 موجب ۱۹۴۴ع ۾ ڳارهو گهوت پندر، رضا الاهي موجب ۱۹۸۶ع وڃي مقام
 پيرو ٿيو، سندس وفات جو سن هن ماري مان نڪري ٿو.

اي آصف ويو لڏي، عطا فاضل عطا افضل 1982ع.

مرحوم حاميءَ جي شاعري کي مطالع ڪرڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته هن
 صاحب، غير عروضي شاعري (جنهن ۾ بيت يا دوھيرا، ڪافيون ۽ وايون اچي
 وڃن ٿيون) دانھن خيرڪي توجهه ڏنو آهي. باقي عروضي شاعري جي هر صنف
 جھروڪ غزل، رباعي، مثنوي نظم، (مسدس، مخمس، وغيره) تي خوب طبع آزمائي
 ڪئي اٿس. سندس تفڪر تخيل ۽ تصور تازہ بتازہ، نوبنو جي مصداق هو. پاڻ
 سرائڪي، سنڌي، اردو، عربي، فارسي ۽ انگريزي جو علامہ هو. تنھنڪري لغت ۽
 علم العروض جي فن جو وڏو وڏو ماهر هو. تنھنجي ڪلام ۾ فصاحت ۽

بلاغت، حس و سلاست، محکمی ۽ مسکمی سان عاشقانه، ناصحانه، عالمانه ۽
 فطرت سان ڄاڻ کي اهڙي به رواني ۽ سان ادا ڪري ويو آهي، جو سندس
 مالومادالڪلام شعراء ۾ وڃي شامل ٿئي.

حامي صاحب، عربي معولي، (الله جميل يحب الجمال، الله تان سهڻو آهي
 ۽ سهڻن سان حب اٿس) موجب ظالم ۽ مرن ماڻهن در انهن ۾ مائل هوندو هو،
 تههڪري سندس شعر خصوصا غزل ۾ رنگ تغزل سان گڏ حسن و جمال، عسى
 و محبت، محرو وصال جو انداز ۽ احوال اعليٰ ۽ ارفع ملي ٿو. حامي صاحب اوائل
 ۾ تخلص ”عطا“ ڪم آڻيندو هو انهيءَ تخلص عطا سان سندس اشعار دلپهار
 ۱۹۴۴ع جي آخر تائين ملن ٿا. عطا جا ٻيا دوست جن ۾ سيد امير علي مصومي
 سيد احمد لاشاري، الهوري، ڪارهي، به هن وانگر بهريائين نمبر وڌ
 سوز، لاشاري، فيروز تخلص ڪم آڻيندا هئا. جڏهن عطا محمد ۽ سيد امير
 علي هڪڙي ۽ ويا ۽ مرحوم غلام احمد نظامي، کي استاد ڪري ورتائون. تڏهن
 نظامي جي تخلص شاهه قافيه طور امير علي سوز بدران جامي، عطا محمد
 صاحب عطا بدران حامي تخلص ڪم آندو فيروز اڳتي هلي ”سلير“ بڻجي ويو.

۱۹۴۲ع جي هڪ غزل مان چند مصرع ڏجن ٿا. مقطع ۾ تخلص ”عطا“

ڏٺو اٿس.

آه هر دم آجيان ۽ آه هر دم الوداع.
 ڪنهن گهڙي خوش آمدید آ ۽ ڪنهن دم الوداع.
 گردش ايام قيسريو منهنجي راڻي آب کي.
 هڪاهري اي دل جا حاڪم حال محرم الوداع.
 دم جدائي جي ”عطا“ دل سڀ سڄڻ سوشي دنيا.
 سڀ ڪنهن ڪئي الوداع ليڪن نه ڪئي غم الوداع

اديب سنڌ نومبر ۴۲ ص ۱۰

سندس ۱۹۴۴ع جو شعر پيس ڪجي ٿو ان ۾ تخلص عطا ڪر اندو

اٿين.

مئي ملڪ پنهنجي جي اڪسـير آهي
وطن پنهنجو سڀ لاءِ ڪشمير آهي
وطن تي اچي سال واڳئون ورائي
مسافر اسانجو ٿيو مير آهي

(مير فيض محمد ڏانهن اشارو)

عطا جي سخن جو نمونو نرالو
لشاري جي شعرن ۾ تائير آهي

(لاشاري رشيد احمد)

حامي تخلص ۱۹۴۵ع کانوٺي ڪم آندائين. ان تخلص سان جيڪو
بهرپون شعر مونکي هٿ آيو آهي انجو انتخاب درج ڪجي ٿو.

بغير غيرت غلام بڻجي سلام سڀ ڪنهن سندن ڪيون ٿا
نياز مندي تي ناز آهي اسانجي حالت عجيب آهي
عمل جي عادت اسان ۾ ناهي هميشه غفلت ۾ غرق آهيون
پڇي اسان کان نٿي ڪا محنت چئون ٿا ڪونو نصيب آهي
هميشه حامي ٿي حامي سڀ جو ته تنهنجو حامي به مول ٿيندو
اهوئي آهي غني خدا وٽ جو حال محرم غريب آهي.

نوٽ:- گذريل نصف صدي کانوٺي عروضي شاعريءَ ۾ جيڪي به
مشهور شاعر سنڌ اندر ٿيا، انهن جي شعر جي ساڄ ڪرڻ سڌارڻ ۽ سنوارڻ ۾

سنڌي سوشلڻي لارڻڪاڻه ۽ جميعت الشعراء سنڌ طرفان نڪرندڙ رسالي اديب سنڌ ۽ انهي حقيقي محرڪ مرحوم حاجي محمود خادم جو وڏو هٿ آهي. ماهانه مساعرا سنڌا هئا جن ۾ طرح بيس ڪرڻ لاءِ جدا جدا شاعرن کان طرحون گهرائي رسالي ۾ شايع ڪري ورتا ويندا هئا ۽ (اصف) به طرحون موڪليندو هوس. مٿس طرح: بهي اسان کان بي ڪا محنت چئون يا کوبو نصيب آهي ڪي منظور ڪرڻ لاءِ جيڪي ووٽ مليا تن ۾ حامي، جامي ۽ نظامي صاحبان جا اسماء گرامي هئا.

مرحوم حامي صاحب، جيئن ته شعرو سخن جي رموز و نڪات عيوب و صحاسن کان پوري طرح واقف هو، تنهنڪري شعر تي اصولي تنقيد به ڪندو هو. اهڙيون ڪيتريون ئي تنقيدون رسالي اديب سنڌ ۽ ٻين رسالن ۾ شايع ٿيل اس. هو وڏن وڏن استاد الشعراء شاعرن تي تنقيد ڪرڻ کان نه ڪپهائيندو هو. هڪ مثال پيش ڪريان ٿو:

مرحوم حاجي محمود خادم جو هڪ نظم ”معيار سخن“ جي عنوان سان ڇپيو. جنهن جا چند مصرع هي آهن:

خدا جو فضل شامل حال آهي طبع موزون آهي.
ته پوءِ توکي خيال شاعري بيشڪ رکڻ گهرجي.
رديف قافيي اوزان وارڻ کان به روي ڪي ڏس.
خفيءَ سان گڏ جلي جي پڻ تفاوت ڪي ڪرڻ گهرجي.
سه حرفا لفظ جي آهن انهن جي ڪر خبرداري.
سڪونت ۽ تحرڪ جو قدم ساري کڻڻ گهرجي.
لفت سنڌي اگر ناهي ته ڪنهن ٻي لفظ جي صحت
سا ادبائي وطن جي شعر ۾ توکي ڏسڻ گهرجي...

خدا نه سلائيء سال ۱۹۴۹ع جي ڳالهه آهي، ان وقت آءُ لارڪائي پريننگ اسڪول ۾ ٻيو سال ڪورس پڙهندو هوس ۽ سام جو رار خادم صاحب جي حاضري ۾ بي هئي. هڪ سام جو حامي صاحب نه آيو ۽ خادم صاحب کي حياڻن ته سائين گستاخ معاف هڪ عرض ڪريان ته ادبائي وطن ۾ ”د“ ساڪن بي وحي سو، جيڪڏهن ”ادبائي وطن بدرار ادساا وطن“ ڪم ٿي ه مصرع هن طرح پڙهجي.

”اديبان وطن جي شعر ۾ توکي دسڻ گهرجي“ ته صحي سندو. مرحوم خادم صاحب، حامي صاحب جي اها تنقيد قبول ڪئي ۽ افرين دبائينس، مٿي هڪ ئي منال مان معلوم ٿئي ٿو ته حامي صاحب ڪيڏو نه قابل ۽ بي ربا نقد هو. اها ڳهڻا مغال سندس لکڻين ۾ ملن ٿا.

نمر جي ميدان ۾ به حامي صاحب پنهنجي قلم جي ڪوٽل کي گهڻو ڪڍايو آهي. سندس مضامين ۽ مقالا گهڻو ڪري، سندس جنم بومي (خبرور رياست) جي علم ادب تاريخ ثقافت ۽ شخصيتن بابت آهن. انهن کان سوا ڪي ليکڪ اها به لکيا اٿس، جن مان ڪن کي درس ۾ ڏالا مليل آهي، رهي مقالا ۽ مضمون جدا جدا رسالن، ڪتابن ۽ اخبارن ۾ ٽريل پڪريل آهن، جن مان پورا، قاضي مقصود گل صاحب ”وڪريل موتي“ ڪتاب ۾ ڪٺا ڪيا آهن.

ائين به ٻڌڻ ۾ اچي ٿو ته مرحوم حامي، پنهنجو ڪلام يا ٻيون لکڻون ڪنهن به بياض ۾ قلم بند نه ڪيون آهن، جي ائين آهي ته پوءِ اهي مٽري ماڻهو نه رڳو ناڻ سان وڏو ظلم ڪيو پر سنڌ ۽ سنڌي زبان کي ڪي حورو ڪري ڇڏيو. مونکي ذاتي طور معلوم ٿيو آهي ته محترم محمد علي حداد، حامي مرحوم جو ڪلام رسالن ۽ اخبارن وغيره ناڻ ڪنو ڪري رهيو آهي. پر اها ڳالهه به ڏاڍي ڏکي آهي. منهنجي خيال موجب حامي صاحب جو گهڻو ڪلام رسالي اديب سنڌ ۾ ايل آهي. پر ڏک جي ڳالهه هي آهي ته اڄ ڪلهه اهو رسالو

ان لب به اهي، تنهن کان سواء ان ۾ ڪنهن به شاعر جو سحر و ڪلام نه ڏٺو
 ويندو هو مگر اسحاق طور پنج سبب سبب ڏنا ويندا هئا جن ۾ ڀڳت ۽ مهران
 رسالا البته پورو مواد طبع ڪندا آهن.

حامي صاحب آخرين وقت تائين لکندو رهيو. ان جناح سمن مان،
 بيمار هوندي به ڪرري جو داستان لکيائين جو مخرم ڊاڪٽر عبدالمحمد سدي
 صاحب ڏانهن موڪليو هياڻين جيڪو وڪريل موتي ۾ حبس ۾ آهي. ان کان ڪجهه
 سال اڳ بي ايج ڊي جي سند حاصل ڪرڻ لاءِ خيرپور رياست بابت بيسرڪي
 ڊاڪٽري جي سند مائين.

وزارت تعليم حڪومت پاڪستان کي ڪجهه ننڍا ڪتاب لکي موڪلڻ
 هئاڻين جن مان سنڌي ادبي بورڊ، سندس لکيل ڪتاب ڪلاسيقي شاعري شايع
 به ڪيو. سنڌي ادبي بورڊ لاءِ مرحوم مير علي نواز ناز جو ڪلام، پيرل فقير
 جو ڪلام به تيار ڪيو هياڻين مگر بورڊ اڃا اهي ڪتاب شايع نه ڪيا آهن.
 حالانڪه حامي صاحب ڪجهه وقت سنڌي ادبي بورڊ جو ميمبر به هو. بهرحال
 حامي صاحب سڀ وجهين سهڻو، من موٽو ۽ قد آور شخصيت جو مالڪ ۽ منرو
 ماڻهو هو. سندس خالي ڇڏيل جاءِ ستري پرچن جي نه آهي.

آخر ۾ سنڌي ڪتابي سلسلي جي سرواڻ، قاضي عبدالرحي قاضي ۽
 سندس ساٿين کي هي مشورو ڏيندس ته جهري طرح مرحوم حامي جي مقالن ۽
 مضمونن جو ڪتاب ”وڪريل موتي“ ساندار نموني شايع ڪرايو اهو اهري طرح
 سندس ڪلام جو به ڪو مجموعو شايع ڪرائين اهو حامي صاحب ئي نه مگر
 سنڌ ۽ سنڌي ادب جي سندن وڏو احسان ٿيندو.

عطا محمد حامي

مرزا فياض علي بيگ

هن وقت نٿو جو قدر ڪري هڪ ڏينهن اهو افسوس ڪندو.

حامي جي مرڻ کان پوءِ سندس،
ارمان هزارين پها ٿيندا.

ڪچهري ۾ هجي، محفلن ۾ هجي، ساعرن ۾ هجي، سائين حامي
مرحوم مڙين ۾ نمايان نظر ايندو بلڪ ائين چوان ته ڪچهري، محفلن ۽
مشاعرن ۾ ڇانيل نظر ايندو.

يارن اغيارن، دوستن دشمنن، پنهنجن پراون، موافقن مخالفن، عزيزن
قريبن، ماڻهن شريڪن، جو حامي، هي سڀني جي نظرن ۾ فقط ۽ فقط سائين حامي
يا استاد حامي نظر اچي ٿو ۽ حامي کي وري اهي سڀ جا سڀ ظالم نظر اچن
ٿا.

ظالم لفظ حامي جو تڪيه ڪلام هو اڳلي سان به ڳالهائيندي چئي
ڏيندو ”ڏاڍو ڪو ظالم آهي“.

حامي سڄي زندگي ڪنهن سان به ڪڙو ڀول نه ڀوليو ايدو منو جنهن
جي مٿان ۽ مناس جو مثال ماڳي ۽ مصري سان به نٿو ڏئي سگهجي. ماڳي ۽
مصري جي مٿان جي ذاتي ۾ ڪراڻ ٿي سگهي ٿي يا انهنجو مزو ڪڙاڻ ۾ تبديل
ٿي سگهي ٿو مگر سائين حامي جي مٿان ۾ شڪ ٿي نٿو ڪري سگهجي هن ۾
ايترو ته مٿان ڀريل هو جو انهي مٿان جي وڌيڪ مناس کيس ٿي مٿان جي مريض

سائي سندس حسر کان ائين روح کي حوسو جيئن ماڪي جي مک کڻ هو رس
حوسي کڻ کي مرحهائي چديندي اهي جي آخر ڪار ڪومالهي همسه لاء حسر
ني ويندا آهن.

اسانجي مڙي حامي سان به منان اهي ئي ڪار ڪئي. محمد جي عطا
سان دين کي ڦاٽر ڪرڻ جو سونهو بلڪ حامي بنجي خير سان پر خطي پر حسر
ورتو.

عطا محمد نالو ذات جو سو هو سندس والد جو نالو ڦاٽر الدين هو. هي
ڳوٺ سو هو ڪناسرا تعلقه ڪوٽڙجي ضلعي خيرپور (اڳوڻي رياست خيرپور) ۾
جنوري ۱۹۱۹ ۾ هن فاني دنيا ۾ پنهنجا سپاڳا قدم رکيا عطا محمد ابتدائي
تعليمي منزلون خيرپور جي پرائمري ۽ هاء اسڪول ۾ طئي ڪيون ۽ سال ۱۹۴۱
۾ مئٽرڪ پاس ڪيائين پوء هن روزگار جي سلسلي ۾ پهرين پهرين پي ڊبليو
ڊي کاتي ۾ نوڪري ڪئي جتي کيس هر مهيني ٽيهه رپيه پگهار ملندي هئي جا
ان وقت توڙي جو چون ٿا ته سهانگ جو زمانو هو مگر حامي جهڙي گهڻ
خرچاڻو ۽ سخي ڪشاده هٿ لاء تمام ٿورڙا هئا جنهن تي هڪ شعر آهي:

ويهم ڪاوان ڏهم ڪرايو ۽ لئا الله تي
ٽيهه روييه در مهينو لت آ منهنجي ساه تي

حامي ٽيهن رپين جي وڌيڪ لت پنهنجي ساه تي نه سهي انهي نوڪري
کي لت هئي اچي گهر پيڙو ٿيو پوء ترت ئي سندس دوست امير علي شاه جامي
سکر واري سان ڪراچي هليو آيو جتي سندس ملاقات سنڌي جي مشهور قومي
شاعر غلام احمد نظامي سان ٿي.

حامي ڪراچي مان موٽندي روزگار لاء راهون ڳولڻ لڳو. قدرت کيس
وڌيڪ روزگار جي تلاش ۾ راهن تي رلڻ کان بچائي ورتو ۽ آغا تاج محمد کيس

خيرپور ۾ ماستري جي نوڪري دني جتان بربنگ ڪاليج ۾ وڌو ان دوران هن ڪاليجي تعليم ۽ بي اي بي بي ۽ ايم اي جا امتحان به ڪاميابي سان پاس ڪري ورتا ۽ تنهنجي محنت هوساري سان اسادي جا فرائض بخا اٿڻ لڳو.

اسادي جا فرائض ديندي کيس هڪ صاحب حسبت، صاحب بروڊ و مال همراه حيرائي وڌو جنهن ڪري هي به مرڻ وارو مرس نه هو ور کڻي سونهن ڪنجهي سياسي ميدان ۾ ٿي پيو. هڪ طرف صفا غريب پي طرف امير، مقبوض به معايلن جهرو هو. سياسي ميدان ۾ ڌما چوڪري مڃي وئي. مخالف ڌر طرفان زور، زر، زاريون سنديون رهيون هتي نهه کي نوڪوٽ ايل هئا سو ڪي سو ان مڃي حامي ناڻ غريب سندس وڃڻ ۽ حمايتي به غريب، پوء محمد جي عطا سان ۽ حيدر ڪرار جي حمايت سان حامي مقابلي ۾ ڪامياب پيو ۽ سندس حريف مخالف جي مس چرون ڪندا هئا سي حب حيندي هڪ بي کي چوندا رهيا نه هي ڇا ٿيو؟

حامي سياست ۾ ته قدر رکيو مگر جي سياست مان تنهنجو ۽ ٻجن جو بيت پر جي ته وڌيڪ ماسڪ هو ڪجي ان کان علاوه حامي باضمير هو اهي ڦيريون گهريون، چوريون چڪاريون، لڄايون ۽ بدمعاشيون اصل نه ڄاڻيندو هو جنهن ڪري روزگار جي سلسلي ۾ هالا ڪاليج ۾ انري ليڪچرار مقرر پيو ترڻ ٿي ممتاز ڪاليج خيرپور ۾ سنڌي جو ليڪچرار مقرر ٿيو ۽ ڪجهه وقت سکر ۽ شڪارپور جي ڪاليجن ۾ پڻ اسسٽنٽ پروفيسر ٿي رهيو آخر ۾ ممتاز ڪاليج خيرپور مان ايسوسيٽ پروفيسر ٿي ۱۹۷۹ ۾ رٽائر ڪيائين.

حامي جي ايم فل اگني ڪيل هئي کيس بي ايڇ ڊي ڪرڻ جو سوق تڏهن ڄاڳيو جڏهن ناڻ ۵۴ سالن جي عمر ۾ بير ڪوريا محترم غلام علي الانا صاحب ڪانٽس بجي ويٺو ته هن عمر ۾ بي ايڇ ڊي ڪرڻ جو سبب ڪهرو اهي

جنهن تي چئي ڏنائين ته حد هن سيد بناه علي ساه جهرو بيرسن سادي جهرو جوڪر کڻي سادي ڪري سگهي ٿو به اٿون به اها من جوونجاه سالن کي بهو اهيان به بي ايج ڊي ڪرڻ منهنجي لاء ايدو وڌو مسئلو به اهي ٿو بهي بهنجي ڪم کي حسي ويو به منهنجي پوري محنت هوساري سان حسيور بي صخر بسز لکي ڊاڪٽري جي مند حاصل ڪيائين.

عطا محمد کي ننڍپڻ کان ئي ساعري سان سوق هو به هن ننڍي عمر ۾ ئي فن ساعري ۾ قدم رکيو. جنهن زماني ۾ هن ساعري ۾ قدم رکيو تنهن زماني ۾ لارڪاڻي به ڪراچي ۾ ادبي محفلون منل هيون به جمعيت الشعرا منهنجي پوري اوج تي پرواز ڪري رهي هئي حامي جي ان وقت جي مشهور ساعرن نواز علي نياز، حاجي محمود خادم، غلام احمد نظامي، ڊاڪٽر ابراهيم خليل به ٻين نامور ساعرن سان واقفيت بي چڪي هئي هن مشاعرن ۾ بهرو ويڻ شروع ڪيو به منهنجي ذهانت هوساري، خداداد صلاحيتن سان سٺو شاعر شمار ٿيڻ لڳو به ٿو ڪو وقت اهو به آيو جو هن جي اچڻ سان محفلون به مشاعرا بهڪي بهڪي بهڪي ويندا هئا نوڪ جهونڪ، واه واه، داد سخن بلڪ بي داد سخن شروع بي ويندو هو غلط شعر برهنڊر حامي جي جهوپ کان ڪي ٿو خالي وڃي داد ديندي ديندي اهي وٽ ڪنڊس جو باقي شعر ساعر صاحب کان پرندي پرندي وسري ويندو هو.

عطا محمد جا مزاح، داد ڏيڻ، نوڪ جهونڪ ڪرهون به جهريون جن ڏٺيون به ٻڌيون سي ياد ڪندا رهندا، نموني خاطر هڪ به پرنڊرن جي مطالعي به ڄاڻ لاء لکان ٿو.

حضرت ساه عبداللطيف تي سيمينار هجي هڪ پروفيسر به ڊاڪٽر صاحب اسيج تي آيو به ساه صاحب جو هي شعر: گجر کي گچميل جون تارن ۾ نبرون پڙهو به لفظ گجر کي گجر ڪري هڪ دفعه به بلڪ به دفعا پڙهي ويو

هاڻي سوچو ان سمنار ۾ ڄامِي هجي پوءِ ڪٿي تُو هجي جهڙپ کان جان
 ڇڏائي ڏاڍيان ڇيائن نه واه جي گهر آهي، صاحب مدح اسنح سان لهڻ لڳو نه
 وري آوار آيو نه اڄ نه واه جي گهر ڪارائي ڇڏي، حال ۾ لهڪره مڃي نه.

اهڙي ريت مشاعرن ۾ اهڙي وٺ ڪندو هو جو هو جان ڇڏائڻ ۾ پورو

هرندو هو.

سيد سردار علي سان نه هڪ ٻه دفعو ڊاڪٽر حليل وٽ ڄامِي جي
 جهڙپ ٿي وئي ڄامِي کلندي کلندي کيس چيو نه شاه صاحب اسلام اسلام
 ڪري ڪيو اٿي ڇا آهي اسلام ۾ ڪا خبر نه اٿي، پوءِ بڪدم سنجيده ٿي هي
 زبانيون پڙهيائين

اسلام جي نالي ۾ نه ماريو ماڻهو
 ڳڻتي ۽ مصيبت ۾ نه ڳاريو ماڻهو
 هي حال ڏسي دين ڇڏي هو ويٺا،
 بي دين بڻيائين ته نه ڪاريو ماڻهو
 چو ڪوڙ کي اسلام سڏين ٿو ڪوڙا
 واري جو ڪچو ڪوٽ اڏين ٿو ڪوڙا
 انصاف جي اک سان ذرا ڏس جاچي
 گلقد ۾ ڪيئن گند گڏين ٿو ڪوڙا

ڇيائن ته شاه سائين، اسلام پيار محبت اخوت ۽ خلق جو پيغام ڏيندڙ
 آهي اوهان پنهنجي طبيعت ۽ قلم کي ڪجهه ٿڌو ڪريو ائين چئي بڪدم ڇيائين
 ته مون کي ته عجب ڊاڪٽر صاحب تي ٿو لڳي جو هيڏو روشن خيال نفرت ۽
 ناانصافي جي ڳالهين کان تهن وارو ڪيئن اوهانجي سٺ جو ساڻي بنيو آهي
 جنهن تي ڊاڪٽر صاحب کلي ڏنو ۽ ڳالهه آئي وئي ٿي وئي.

سال ۷۴-۱۹۷۵ کان حامي صاحب جي راقم جي بزرگن مرزا عباس علي مرزا سلطان حيدر سان ڏٺ وٺ ٿي جا وڏي قرب پرين ڪچهري ٿي پھتي. انهن ڏينهن ۾ اسانجي امام بارگاه علي آباد ٿنڊو آغا ۾ پريور مشاعرا ٿيندا هئا جن ۾ سيد احسن الهاشمي پيش پيش هوندو هو ڇاڪاڻ جو هڪ ته کيس هر مشاعري جي صدارت ڪرڻي پوندي هئي ان کان علاوه داد سخن سندس وهڻ و گمان کان مڙني سوايو ملندو هو هاشمي صاحب مجمل مزاحيه طبيعت جو مالڪ آهي هن جون ڳالهيون ۽ ٿوڻڪا بيشڪ دلي طرح ڪلاسيڪل آهن هاشمي صاحب جي سامهون حامي هو ٻئي هڪ بي جا پيچي بنجي هڪ ٻي تي ڪڙهون اڀيون ڪندا هئا مگر حامي ڪٿي ٿو کيس وٺ ڏي پوءِ ائين ڪل يوگ مزاق ۽ مزاح ۾ محفلون ۽ مشاعرا ٿيندي ٿيندي ختم ٿي ويا حامي رباني راه ورتي ۽ هاشمي صاحب پنهنجي گهر جي راه ورتي.

مرحوم محراز حسن قزلباش خيرپور جو وزير اعليٰ هو هي پنهنجي دور ۾ رياست جو بي تاج بادشاه سمجهو ويندو هيو ۽ هر ٻڏي چوڙي سندس حڪم ۽ احڪام سان ئي ٿيندي هئي هن جي دور ۾ رياست تمام گهڻي ترقي به ڪئي چار چڱا ڪم به ڪري ويو مگر هنجي ۽ حامي جي وچ ۾ جهڙپ لڳي وئي حامي جو سڌو اٽڪاء وقت جي وڏي وزير سان ٿي پيو هوڏهن طاقت ۽ اقتدار ۽ هيڏانهن فقط همت مردان مدد خدا واري ڪار، حامي پنهنجي ڳالهه تي بصد رهيو بلڪه ڪامياب به ٿيو قزلباش پاڻ صاحب بصيرت نيڪ دل انسانيت جو قدر ڪرڻ وارو هو ان کان علاوه صاحب علم و فهم به هو حامي کي پرکي ويو پوءِ سندس دل سان قدر داني همت افزائي ڪندو رهيو حامي خود به وڙ وڃائڻ وارو نه هو جڏهن ساڳي قزلباش تي ڏکيو وقت آيو ته سال ۱۹۵۸ واري مارچ لا ۾ فوج آڏو قزلباش جي ذهانت ۽ رياست لاءِ سندس ڪيل خدمتن جي اعتراف ۾ طويل بيان ڏئي هنکي وڌيڪ ڏجهن کان بچائي وڌو جنهن جو وڏو

سبب ايهو هو جو حامي هميسه درگذر ڪرڻ وارو هو انساني طبيعت نه هيس
حامي جو مذهب انسانيت هو . هو هر ماڻهو کي محبت ڏيڻ وارو هو ڪنهن به
انسان کان نفرت نه ڪندو هيو ڄاڻو ته اهلست جي ادار ڪنهن نسل ۽ حدن
وفات ڪيائين ته ڪفن دفن اهل تشيعت طريقي سان هيس

محبت پنهنجو مذهب آ محبت پنهنجي ملت آ

محبت کانسواءِ هر شي اسان لئي عار نيندي آ

محبت پنهنجو مذهب ٻڌائي وري عاقبت سنوارڻ لاءِ چئي ٿو:

حامي جي عاقبت جي جڳائي گهرين ته پوءِ

اغيار کي جدي دي علي کي امام وٺ

حامي مذهب جي معاملي ۾ نه ته متعصب هو نه تنگ دل هو باقي حق ڪو

ضرور هو.

حامي ۱۹۵۶ ڌاري ڪربلا معليٰ جي زيارت ڪري آيو وقت گذرندي

کيس روص رسول جي چؤٺ چمڻ جي تمنا ٿي هيڏانهن هن جي دل ۾ اهڙي تمنا

جاڳي هوڏانهن قدرتي اسباب پيدا ٿيا ۽ حامي حامي بنجي چئي ٿو.

مڪي جي شهر کي جو پري کان ڏٺو اڪين

الفت جو احترام جو سجدو ڪيو اڪين

هن پاڪ سرزمين تي پنهنجو قدم رکيم

پنهنجي دلي مراد جو دامن پري ڇڏيم

حامي جني نظر جو باد شاه هو اتي نشر جي ميدان جو به سنو

شهسوار هو هن جا نشر ۾ ڪيئي مصمون، مقالا، ڪتاب ادب ۾ غائبان

ڪاميابي حاصل ڪري ادب ۾ مٿاهين جاءِ والارين ٿا ”حيرپور جي نارنج“

(تيسر ۽ ڪشف المحجوب ۽ ٻيا ڪتاب وغيره ان جو پڻ ثبوت آهي)

عطا ڪجهه وقت گرامي پوءِ عمر ۾ حامي سڄي سنڌي شاعري جي سر
سڀر باغ جي پنهنجي صاف شفاف جام بلورين سان آبشاري ڪندو رهيو.

محترم محمد علي حداد هنجي ڪلام کي ترتيب ڏئي حامي جو
ڪلام نالي سان شايع ڪرايو آهي جنهن ۾ هر شعر پڙهندڙ کي وڻ وڻ ڏسڻي
پڙهڻ تي مجبور ڪري ٿو اهڙو پر غمڪ ۽ شيرين شعر آهي حامي جو

حامي سان پهرين پهرين منهنجي ملاقات تڏهن ٿي جڏهن ڊاڪٽر حليل
حج بست الله جي ريارت تان موٽيو ۽ حامي کيس مبارڪ ڏيڻ لاءِ خيرپور مان
ڪهي حيدرآباد، لطيف آباد، حليل بلدينگ ۾ پهتو، اٺون اڳيئي ڊاڪٽر صاحب
وٽ ويٺو هوس جتي ساڻس ملاقات ٿي پهرين ملاقات ۾ محسوس ڪيم ته
همراه ڏکيو ملهه آهي هي اهڙو ڪڙپيل آهي جي ڪنهن کي وٽ ڏيڻ وارو نه آهي
جهنگري ساڻس گفتگو سنڀالي ڪرڻ ۾ ئي عاميت آهي.

حامي دوستي رکي ڄاڻندو هو ۽ دوستي جا انگ اکر چڱي طرح
ڄاڻندو هو منهنجي بزرگن سان واقفيت ٿيڻ بعد وقت به وقت انهن وٽ ايندو هو
جتي سندس ڪچهريون راقم جي مامي مرزا سلطان حيدر جي اوطاق تي
ٿينديون هيون جتي هڪ دفعي منهنجي والد مرزا حامد علي جي ساڻس ڪچهري
ٿي دوران گفتگو اسانجي ڏاڏي مرزا علي نواز جو به ذڪر ٿيو جو برابر اٺ سال
مهراڻينس مير علي نواز خان جو خزانچي ٿي رهيو بابا مرحوم کانئس فقط
پڇيو ته خيرپور ۾ سنڌي سو چڪيون زري واريون هتيون ٺهن ٿيون يا نه؟ هن
نه فقط ائين کانئس پڇيو هي دفعي جڏهن حامي آيو ته بابا لاءِ هڪ جوڙي وٺي
آيو ۽ بابا کي چيائين ته اسانجي طرفان هي سوکڙي قبول ٻوي بابا ايها سوکڙي
ڪٿي گهر آيو ۽ گهران هڪ شيشمر جو ڪاري رنگ وارو غلام قيمتي لکڻ آهي

حامي کي ڏيندي چيائين ته منهنجي طرفان هي نشاني اوهان وٽ رهي حامي
لکڻ وٺي يڪدم چئي ڏنو ته واه مرزا حامد علي اڄ نه هن، کڻ وارو ڪم ڪري
ڏيکارين

حاجي محمد حداد نور محمد هاءِ اسڪول ۾ پڙهندو هو رجب علي
نقاش مغل گنج بخش جو پٽ حيدرآباد جو رهاڪو سندس هڪ ڪلاسي هو
حاجي محمد ۽ حامي ڳوٺاڻي ۽ دوست هئا حامي جي واقفيت رجب علي سان
ٿي جنهن جي معرفت عبدالقيوم صاحب هن جي دوستي جي سڳي ۾ هميشه
لاءِ پوئجي ويو ۽ هن سان هن جي آخري دم تائين سگت جو سڳو سوريٺو
رهيو حامي اسڪول جي شاگردن ۽ ڪاليج جي شاگردن کي پنهنجي اولاد وانگر
سمجهندو هو شاگردن سان ڪڏهن به اڪائي وارو رويو نه رکيائين سندس نظر
۾ شاگرد، شاگرد هئا اهڙي دوستي يارن سان به اهو ئي طريقو برقرار رکيائين
دوستي ۾ ڪنهن کي گهٽ ڪنهن کي وڌ سمجهڻ اهو ڄاڻندو ئي ڪونه هو،
دوست، دوست آهن.

حامي صاحب کي ٽي پٽ ۽ ٻه نياڻيون اولاد ٿيو سندس وڏو پٽ ضمير
احمد ۽ ٽيون پٽ ظهير احمد ۽ وڏي نياڻي ۽ سندس ٻه ڀائر سندس زندگي ۾
فوت ٿي ويا فقط پٽ نصير احمد رنده آهي.

حامي جهڙي حساس طبيعت واري ماڻهو آڏو اهڙن پيرن جا موت واقع
ٿيڻ سڄي زندگي جا وڇوڙا پئجي وڃن سي برداشت ڪرڻ ڏاڍا ڏکيا آهن، هڪ
طرف حامي کي اهي ڏک ٻي طرف بيمارين جا ڏاڪڙا، آخر حامي انسان هو
ڪيترا ڏک ۽ ڏک سهي ۽ برداشت ڪري، چوڻي آهي ته خوشي جهڙي خوراڪ
ناهي ۽ ڏک جهڙي بيماري ناهي حامي به انهن ڏکڻ ڏاڪڙن ڏجهن کي پنهنجي
وس ۽ وٽ آهر منهن ڏيندي ڏيندي ۳ جون ۱۹۸۲ تي ان شمع وانگر جا سڄي
رات جوت جلائي پيڻ لاءِ روشني ڪندي ڪندي صبح تائين پاڻ رجي رجي ختم

تي ويندي آهي پاڻ ان شمع وانگر ادبي مذهبي، ثقافتي، سماجي ۽ ڪنهن حد
تائين سياسي پڙ ۾ پنهجا روشن نور ڇڏي وسامي وئي حامي خود ٿو چوي

نيٺ ويچاري بوقت صبح ٿئي ٿي بي وجود
چئن پهرن جي حياتي تي ڇا حاسي اعتبار.

هامي صاحب جي سنجيدگي

محمد علي حداد

عام طور سان هامي صاحب ۽ سنجيدگي ۾ متضاد ڳالهائون سمجهون وينديون هيون اهو ئي سبب هيو جو محترم عبدالرزاق راز پنهنجي ڪتاب ”سانگي ڪي ساريام“ ۾ لکيو آهي ته هن ڪڏهن به سنجيدگي کي اک کولي ڪونه ڏٺو آهي ۽ سنجيده محفل ۾ به هو اڪثر غير سنجيده نظر ايندو آهي.

ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي وري ٻارس سلسلي جي ٻئي نمبر ڪتاب ۾ هامي صاحب جي شاعري لاءِ لکيو آهي ته هامي جي شاعري هامي جي روح جي پڪار آهي ۽ سندس مزاج جي آئيندار، اهو خلوص ۽ صداقت جو اهرو مقام آهي جتي سڀ ڪو شاعر نٿو پهچي سگهي.

مون وٽ خوش قسمتي سان هامي صاحب جي نثر خواه نظر جو تمام گهڻو ذخيرو موجود آهي مان انهيءَ آڌار تي چوان ٿو ته هامي صاحب جي نثر توڙي نظر جو جيڪڏهن مطالعو ڪبو ته سندس شخصيت جو هي پهلو به نمايان نظر ايندو ته هامي صاحب عام زندگيءَ ۾ ڪٿي ڪنهن کي غير سنجيده نظر آيو هوندو مگر پنهنجي تحريرن ۾ ڪڏهن به غير سنجيده نه رهيو گویا ادب ۾ هامي صاحب جي اک هميشه سنجيدگي کي ڏٺو.

مان سندس نثري شهر ٻارن جهڙوڪ ڪنڌڙيءَ جا ڪلتار، ڪهرن جا مخدوم، درازن جا درويش، ڪليات ناز يا ڪتاب، سچل سرمست تي لکيل سندس علمي مقدمه ۽ ڊي فل لاءِ لکيل ٽيسز منجهان مثال ڏيئي پنهنجي مقالي کي طويل ڪرڻ نٿو گهران مگر پنهنجي مقالي جي موضوع جي صداقت خاطر

حامي صاحب جي ڪلام مان چند مثال پس ڪرڻ ضروري ٿي سمجهان.

اسان مسلمانن جي اها بدقسمتي رهي آهي جو اڪثر ڪري سلام جي روح ترور نالي تي ٺڳيا رهيا آهيون اهو ڪڏهن به نه سوچيندا آهيون ته حڪو نام نهاد مسلمان اسان جي مصلح هجڻ جي دعويٰ ٿو ڪري سو خود، اسلامي اعداد بي پورو ويساه رکي ٿو يا نه؟ سندس عمل مان اسلام جي عظمت جو مظاهرو به ٿئي ٿو؟

سڀني عالمن جو چوڻ آهي ته اسلام جي معنيٰ آهي سلامتي وارو دين، انهيءَ لحاظ کان مسلمان معنيٰ ٿيندي امن جو علمبردار دسو حامي صاحب انهي ساري فلسفي کي ڪهڙي نه سنجيدگي سان سمجهائي ٿو

مسلمان منهنجي نظرن ۾ نه سوانسان ٿيندو آ
هٿن سان يا زبان سان جتن منجهان نقصان ٿيندو آ

ملان جو ڪردار اسان جي اسلامي معاشري ۾ ڪٿي کائڻو مجنون وارو رهيو آهي اهو ئي سبب آهي جو محتسب، زاهد ۽ ملان تي اسلامي ۽ شعر و ادب ۾ خوب چوڻ ۽ تبديل آهن خود برصغير جي صوفي بزرگن جي به ملان سان اثبوت رهي آهي حامي صاحب ملي جي ڪردار کي ڪهڙي نه سنجيدگي سان نروار ٿو ڪري

مفهوم آيتن جو مٿاهي رها ڪري
زاهد خدا جي دين کي مشڪل ڪري ڇڏي.

امتحان يا آزمائش کان گهٽ ٿيڻ نااهليءَ جي نشاني آهي تڪليفن يا سختين کان ٽپڻ نامرد جي علامت آهي سون باهه ۾ پوڻ بعد ئي ڪڍڻ بڻبو آهي انهيءَ معاملي کي حامي صاحب ڪهڙي ريت سنجيدگي سان ڏٺو آهي ڏسو:

ڊڄي جيڪو مصيبت کان سو ناهي مرد مولڻي جو
مصيبت ۾ نه مردن جو نڪو امان سندن آ

پاڻ سڃاڻڻ وارو نڪتو قطعي طور سنجيدگيءَ سان سوچڻ وارو مڃڻو
آهي مينهن ڪئون ڪي بچ ڪاري انهيءَ ڪري سڏيندي آهي جو هوءَ سهجي
ڪارنهن تي نظر نه ڪري سگهندي آهي ”پاڻ نه پلي ڏوجهان ميان ديوي“ اسان
جي سماجي خصوصيت ٿيندي پيءُ وڃي، حامي صاحب انهيءَ سنجيده نڪتي کي
هن نموني نروار ڪيو آهي.

نڪتہ حين آهيون مگر ڄاڻون نٿا ڪوئي هنر
آهي دنيا تي نظر ڀر پاڻ تي ناهي نظر

دنيا ۾ جيڪو هي اثبثت وارو ونهنوار هلي رهيو آهي سو صرف پاڻ
سڃاڻڻ سبب آهي ساڳي ڳالهه کي حامي صاحب ڪهڙي نه سهڻي دليل سان
ورجايو

اڳ ۾ ته سڃاڻي پاڻ کي ڏس، ڪر پوءِ نصيحت سڀ ڪنهن کي،
جو پاڻ تي قادر ناهي ٿيو، سو ٻين کي ڪندو تسخير ڪئي.

اقتدار جو ٽڪر، حسب و نسب جو غرور، رنگ ۽ نسل جو پيد پاؤ
ذات پات جو ويڄو، امير غريب جو سنڌو ۽ حرص و هوس جو انڌ هي سڀ
اوکڻ انساني ڪردار لاءِ هاڃي ڪار آهن حامي صاحب انسان کي پنهنجي عظمت
ڏانهن ڌيان ڇڪائيندي ڪهڙي نه سنجيده تلقين ڪري ٿو

جڳهه جوڙي جا هر دل ۾ اها گفتار پيدا ڪر،
رسمائي جيڪا منزل کي اها رفتار پيدا ڪر،
نقط اهل زمين جا عرش وارن کان بلند آهن،
اڙي انسان تون انسان جو ڪردار پيدا ڪر.

سائين حامي صاحب ۱۹۱۹ع ۾ حائو ۽ ۱۹۸۲ ۾ سان ٿان جدا ٿي ويو. سياسي لحاظ کان اوهان دسو نه انهيءَ عرصي ۾ دسا ۾ وڌا انقلاب عظيم جيڪيون لڳيون. اسان ۽ افرিকা جا لامعداد ملڪ آزادي جي نعمت سان مالا مال نه ٿي سگهيا. جيڪي به حامي صاحب جي حامي ۾ اچي ٿي سو ان جي عدالت جي حامي ۾ اچي ٿي. پوري بي درديءَ سان حسابو وٺو. حامي صاحب هڪ دردمند دل ۽ دلدار دوست ۽ دماغ سان هو. هو هلو بلا انهن وارداتن کان ڪيئن بي غافل رهي سگهيو. مان شعر ڪنهن ترويج جي سندس به شعر پڙهان ٿو. اوهان دسو نه سائين ڪيسرو نه حساس طبيعت جو مالڪ هيو ۽ پنهنجي گردوبيس کي ڪهري نه سڃيڻ ڏنو. سان دسندو هو آزاديءَ کان اڳ جو سندس هڪ شعر آهي

ڪڏهن اهرو به ايندو انقلاب اهي زماني ۾
 ببر شيرن مان گيدي گذر سلطان ٿيندو آ
 ۽ آزاديءَ بعد جو سندس هڪ شعر ٻڌو
 آسرو جن تي رکي حامي انهن تختن ڪڍي
 سادگيءَ آخر انهيءَ منزل تي پهچائي ڇڏي

حامي صاحب جي عمر جو وڏو حصو شاگردن سان وابسته رهيو. حامي صاحب پنهنجي اعليٰ لياقت ۽ سهڻي شفقت سبب شاگردن جي هڪ وڏي حلقو ۾ قابل احترام رهيو. بورڊنگ جو سپريڊنٽ رهڻ سبب حامي صاحب شاگردن کي ٻين استادن کان وڌيڪ نزديڪيءَ سان ڏٺو. انهيءَ ڪري شاگردن کي نظر و ضبط جي ڏسو ڪهڙي نه سهڻي صلاح ڏني ٿي.

ڪير آهي جو اوهان جي منهن مٿان بي سگهي.
 مست هائي پي اوهان آڏو نٿو بي سگهي.

مان ٿو چاهيان جون سان ڪجهه هوش بي شامل ڪيو،
 هر ڪمي پوري ڪري ۽ پاڻ کي ڪامل ڪيو.
 جيڪڏهن چرواڳي کي چوٽا پاڻ آزادي سڏيو.
 پنهنجي برباديءَ کي ويٺا خاندان آبادي سڏيو.
 آهي باهندي اصولن جي سچي آزادي.
 ورنه چرواڳي ۾ وحشتين واري آهي زندگي.
 بي اصولو ٿي مرڻ کان موت عزت جو،
 ڀلو هي عمل آهي نبيءَ جو ۽ نبيءَ جي آل جو.
 خرچ ڪندي سان پڙهائين ٿا اوهان کي والدين
 قدر ڪجهه تن جو ڪيو پنهنجو سڃاڻو فرض عين.

تمام گهٽ دوستن کي خبر هوندي ته حامي صاحب مزاحيه شاعري به
 لکي آهي. ماهوار ”اديب سنڌ“ ۾ حريف حرقت آبادي جي فرضي نالي سان
 سندس ڪلام شايع ٿيندو هو مان انهيءَ ڪلام منجهان مثال خاطر صرف ٽي
 شعر اوهان جي آڏو رکڻ ٿو جنهن مان به نهايت آسانيءَ سان اندازو لڳائي
 سگهجي ٿو ته حامي صاحب مزاحيه شعر چوندي به سنجيدگيءَ کي هٿان نه
 ڇڏيو آهي.

رڻو جو ڪر جي شاعر کان ته جهٽ پٽ شعر بڻجي پيو
 حريف اڄ سخن سنڌيءَ انهيءَ ممياري تي بهتو
 هڪ ڏڪر پيو ڪنرول ۽ ٽين بگهارن جي ڪمي
 هيءَ به هڪ اسڪير آ رشوت وڌائڻ واسطي.
 نه ڪر ٻين شاعرن وانگر حريفنا نانگ مان نورتي
 جو گهرجن نيون سڃاڻيءَ جون سڀئي وصفون سخنور ۾

مٺن چنڊ مٺالن مان بحوسي معلوم ٿي سگهي ٿو ته حامي صاحب بهت
سنجيدہ شخصيت جو مالڪ هو مقبول ڊاڪٽر ميمڻ عبدالحميد سدي صاحب
”حامي جي سامهري حامي جي روح جي بڪار آهي ۽ سندس مراج جي ”سندر“
جيئن پاڻ فرمايو اٿائين ته ۽

مٺن مٺن اڳيان حامي مٺو ڳالهائڻو ٻوندو،
زبان ڪولڻ کان اڳ ۾ حرف سارا ٿورڻا ٻوندا.

ڊاڪٽر حامي ۽ سنڌي غزل

بدر قريشي ڪراچي

موت هڪ اثر حقيقت آهي، ۽ اهو دنيا جو دسور ٿي رهيو آهي ته وقت گذرڻ سان هر مري ويل ماڻهو وسري ويندو آهي. پر ڪجهه ماڻهو اهڙا هوندا آهن جيڪي ڪڏهن به نه وسرندا آهن، هو پنهنجي دور جا اهڃاڻ هوندا آهن، هو پنهنجي دور جي تاريخ جو حصو بڻجي ويندا آهن، ۽ انهن جي ذڪر کانسواءِ ان دور جو ڪو به واقعو بيان ٿي ڪو نه سگهندو آهي.

اهڙوئي هيو مرحوم ڊاڪٽر عطا محمد حامي. خيرپور ميرس جي ڪاٺي ڳالهه ڪيو اوهان حامي صاحب جي ذڪر کانسواءِ اها ڳالهه مڪمل ڪري ڪونه سگهندا.

ذاتي طرح پنهنجو تعلق حامي صاحب سان تمام گهٽ رهيو آهي. فقط ٻه چار ملاقاتون، خيرپور، لارڪاڻي ۽ ڪراچي ۾، پر اهي مختصر ملاقاتون ڪيترا نقش حدي ويون آهن دل ۽ دماغ تي. ان جو ذڪر هنن صفحن ۾ سموڻ پنهنجي وس ڪو نه آهي. مون ته حامي صاحب جون لکيتون پڙهيون آهن، سندس مضمون ۽ سندس شاعري، خاص طرح 'غزل' بنيادي طرح حامي صاحب غزل گو شاعر رهيو آهي ۽ سندس غزل روايتي غزل جي هر ماڻ ۽ ماڻي تي پورو، حسن ۽ رنگ ۾ ڀرپور، سليس عروان، حسن ۽ عشق جي ٽڪراءَ مان پيدا ٿيل نازڪ ۽ نفيس خيالن جي هڪسڻ سان ڀرپور، موضوع ۽ مضمون روايتي غزل وارا يعني عاشقانا، ناصحانا ۽ صوفيانا آهن.

زبان مان جيڪڏهن نڪري ته اهڙي گمستگي نڪري،
 نه مان نڪري نه تون نڪري فقط نڪري نه هو نڪري.
 جڏهن ڳوڙهن جي صورت ۾ ڳڙي دل جو لهو نڪري،
 تڏهن ميدان، الفت ۾ ٿو عاشق سرخرو نڪري.

حامي صاحب ان دور جو شاعر آهي جڏهن، سنڌي غزل تي روايتي
 فارسي غزل جو رنگ چڙهيل هيو ۽ سنڌي غزل جو پنهنجو رنگ جيڪو گل،
 حامد ۽ سانگيءَ سنڌي غزل کي ڏنو هيو ڦڪو ٿي ويو هيو، انگري حامي
 صاحب جي غزل تي به گهڻو ڪري فارسي غزل جو رنگ نمايان ٿو نظر اچي پر
 حامي صاحب ان غزل کي غزل جي آخري منزل چوڻ بدران جديد سنڌي غزل يا
 نيو ڪلاسيڪل (New Classical) غزل جنهنجو بنياد شيخ اياز کان شروع ٿي
 موجوده دور تائين هلي آيو آهي. تنهنڪان انگري ٿين بدران ان کي قبول ڪيو
 آهي ۽ ڪافي حد تائين ان کي پنهنجي غزل ۾ جاءِ پڻ ڏني آهي.

ستائي وٽ اي ظالم رات تنهنجو زور ٿڌو آ
 اڳي پو پيار واري برهه کي آخر ته ڦٽو آ
 اجهو ٿيون منهن ڪڍن مڪڙيون چمن سر سبز ٿي ويندو
 بهار آهي اچڻ واري خزان جو دور ڪٽو آ
 نظر ميري ڪري جيڪو ڏسي هن ديهه منهنجي دي
 انهيءَ مردود موذيءَ جو گهڻو ڏئي سامهه گهڻو آ.

اٿڻ هونءَ بالڪل غلط ڪيون ٿيندو ته ڄامڻي صاحب جو غزل جديد .
 قديم غزل جو سهڻو امراج آهي. هن وٽ نازڪ ڄاڻ آهي ته نازڪ سٺي ته
 ۽ روايتي رنگ تغزل به.

تن تار جو سر جو بار هٿ ۾ ڪير
 الفت جو قرض ڪين چڪاس ۾ ڪير
 ساهل هيس اڳي ئي غم، روزگار ۾
 ويٺو جو درد عشق ٻرايو ۾ ڪير
 هن هن جي آرزو ۾ سڄي عمر صرف ۾
 تنهنجو ٿيو به ڪين لڳايم ۾ ڪير
 پيو فانيءَ وفا جي راهه ۾ ...
 تنهنجو ۽ منهنجو ڪي ڪونهي مثال
 ٻن مڃهڻا ۾ هڪ دهاڻي مستجاب
 يا ته تنهنجو وصل ٿي يا ٿي وصال

جيڪي ماڻهو ڄامڻي صاحب سان ذاتي طور مليا هوندا تن کي سندن
 خوش طبعي جي وڌيڪ ڄاڻ هوندي ۽ سندن اها خوش طبعي سندن غزل ۾ به
 موجود آهي.

ظلم ستم ۾ صبر ڪيون ته لطف و ڪرم ۾ شڪر ڪيون ته
 صبر ۾ توري شڪر ڪونهي ته تنهنجو سهارو ٿيندو
 مهر و وفا پي خوش ٿي ڪيون ته جو رو جفا پي خوش ٿي سهيون ته
 هيئن به گذارو ٿيندو آ ۽ هونءَ به گذارو ٿيندو آ
 نينهن جو آهي نازڪ نانو پير جتي وڃي ڄامڻيءَ تاتو
 آه ڪسل هي ڪاتو جنهن ۾ روز خيسارو ٿيندو آ

پڇاڙيءَ اهو چوڻ ضروري نٿو سمجهان ته حامي صاحب جي غزل ۾
 تنهنجي دور جي ٻين شاعرن مثلاً، سرشار، خليل، فيض ۽ امير جي عربن کان
 جيڪا ڳالهه مختلف نئي نظر اچي اها آهي سندس سنڌي ٻولي، مين سسي شاعرن
 جي غزل ۾ سنڌيءَ سان گڏ فارسي ۽ عربي لفظ تمام گهڻا ٻا نظر اچن ته حامي
 صاحب جي غزل ۾ سواءِ ڪن نون فارسي ۽ عربي لفظن جي ٻولي نه سنڌي ئي
 نظر اچي.

جيڪڏهن سنڌ جي ادبي تاريخ لکي وئي ته اها شايد مرحوم ڊاڪٽر
 عطا محمد حاميءَ جي (بحيٿيت هڪ وڏي اديب ۽ شاعر جي) ذڪر کانسواءِ
 مڪمل ڪا نه ٿي سگهندي.

حامي صاحب جي شاعريءَ ۾ اصطلاحي اشارا

احمد خان مدهوش

اوڻيهين صدي اسان کي ڪڏهن عالم، عارف، سالڪ، ادب، شاعر، ليکڪ ۽ اسناد عطا ڪيا آهن، جن مان هڪ عظيم اسناد، سبڪ شاعر عطا محمد حامي (سوهو) به آهي. سندس شمار سس غزل گو شاعرن ۾ ٿئي ٿو.

چوندا آهن ته شاعر قومن جون نديرون بدلاتي ڇڏيندا آهن انهيءَ ڳالهه کي جيڪڏهن حامي جي اشارن ۾ ڳولجي يا سندس ڪلام جو غور سان مطالعو ڪجي ته انهيءَ ڳالهه ڏانهن مائل رهڻو آهي ته فطرت جي انهن بخشن جن مٿس اثر ڪيو هجي تن جو عڪس ٻين جي دماغ تي وڃي، پنهنجا احساس لفظن جي لباس ۾ پهرائي، دٻن ۾ حوش جاڳائي حوصلا ودائي ۽ تسڪين پهچائي سگهي.

عطا محمد حامي به هڪ اهڙو ئي فطري شاعر آهي. هن پنهنجي فلم سان سماج جي منهن تان برقو لاهي، ”بلي کي بلو بري کي رو لکيو آهي.“ سندس شاعري جا اصلاحي اشارا اڄ به پڙهندڙن جي دٻن دهن جي رهبري ڪري ٿيئن سڌي واٽ ڏياري رهيا آهن. حامي پاڻ ئي وڏ فرمائي ٿو ته ”مسيحي شاعري کي ٿورو غور سان پڙهو ته قلب ظاهر ٿي پوندو ڇو ته سڄي ڳالهه کي ثابت ڪرڻ لاءِ اشارو ئي ڪافي هوندو آهي.“ بقول حامي:

هر هڪ لفظ تي غور ڪري ڏس،
 هر هڪ لفظ ۾ مطلب آهي،
 حامي سڀ ڪجهه سچ ٿو چئي،
 پر ڳالهه ڪري ٿو اشارن ۾

حامي هيترو چرچائي پوڳائي هو، اوتروئي سنجيده و تنز هيم، مارڪ
 مراح ۽ مارڪ بين به هو. انهيءَ ڪري هن پنهنجي ڪلام ۾، سماح جي
 ڪوتاهين کي چڱي طرح چٽيو آهي ۽ دوکيباز دنيا جي ڏوتپائي کان حردار به
 ڪيو آهي.

خبردار! دنيا جي ڏوتي جي منهن تي،
 وڏو آه نقش و نگارن جو دوڪو.

نه صرف اهو ٻڌايو اٿس ته دنيا دوکيباز آهي پر هن ڏاهي اهو به ٻڌائي
 ڇڏيو آهي ته اصل ڏاهپ اها آهي ته انهيءَ دوکيباز سان جوش جذبي ۽ جنون
 کان سواءِ پهچي نه سگهيو تنهن ڪري منزل مائن لاءِ خرد منديءَ کي ترڪ ڪرڻ
 ۽ حمون جي رهري وٺڻ جو ڏس به ڏنو آهي. چوي ٿو:

رستايو جنون بيت منزل تي حامي،
 حرد ٿي ڏنو رهگارن جو دوڪو.

سندس انهيءَ پيرويءَ ۾ هڪ مهجور به دري گهٽ اهڙوئي شعر آهي.
 جيڪو سندس نائيد ۾ پيش ڪرڻ ضروري سمجهان ٿو.

جنون، منزل تي پهچائي ڇڏي ٿو،
خرد پهتل کي مورتائي ڇڏي ٿو.

اسانجي سرتاج الشعراء شاه عبداللطيف پڻ اهڙي ڳالهه ڪئي آهي.

الا ڏاهي مر ٿيان، ڏاهيون ڏک ڏسن،
مون سين مون پرين، پورائي ٻر پال ڪيا.

هن لطيف جي پيروڪار رڳو پاڻ کي فڪر لطيف تائين محدود نه رکيو
آهي بلڪ اسان سڀني کي به لطيفي پنڌ پيچري جي آگاهي سان گڏ اشارتن
آماده ڪيو آهي. چوي ٿو ته ڀائرو!

سنواریا جنهن جاگيسو شانده فڪر لطيف آھين
اها دوشيڙه فطرت اٿو، سنڌي زبان پنهنجي.

هن سنڌي زبان جي درويش صفت شاعر، انسانيت جي علمبردار جڏهن
ڏٺو ته اڄوڪو انسان ڪرندو، ٽڙندو، ٽاپڙندو، اوجھڙ ڏي ڏوڪيندو ٿو وڃي تڏهن،
حالات جو هن ريت نقشو چٽيو.

فتنو فساد جنگ و جدال آهي جابجا،
ڪيڏو بشر جي خون کي ارزان ڏسان ٿو اڄ
جن جي وڌن جو ڪالهه هو قرآن تي عمل
شيطان جا پونلڳ سي مسلمان ڏسان ٿو اڄ
انسان کان ڊڄن ٿا، خدا کان نٿا ڊڄن
حامي، عجيب قسم جا انسان ڏسان ٿو اڄ.

هيء حساس شاعر ڏسي ٿو ته، مسلمانن جڏهن خدا جي راهه ڇڏي ڏني
 آهي هن نام نهاد مسلمانن جي هٿن واري ننگ ۽ زبان واري تلوار کان خود
 مسلمانن سان لڳو آهي، ڀائرن جون دليون ڀائرن کان ڏکونجي رهيو آهي.
 مڏهن پاڻ کي نه انهن ۾ شامل ڪري، افسوس جا ڳوڙها هٿن ڳاري سو نه انهن
 المعلومات جي حالت ڏسو، ڀاءُ پنهنجي ڀاءُ کان پيرار آهي.

هٿن توڙي زبان سان رنج پهچايون ٿا هر ڪنهن کي
 مسلمانن بچائي آهي، نالي ۾ اسان پنهنجي

اهڙي حال تي روئيندي، چوي ٿو ته ڀائرو!

ڳوڙها وهن ٿا هيڪي، سوپائي نه چاڻجو،
 دل ۽ جگر جو خون ٿو نڪري ڪڙهي ڪڙهي.

شاعر ويچارو ڏاڍو حساس ٿئي ٿو. امن و امان جي صورت غير مطمئن
 ڏسي ٿو يا سندس دانهون ڪونڪون ڪوئي نٿو ٻڌي مجبورن هٿن به اظهار
 ڪري ٿو حامي جي همعصر شاعر استاد بخاري چيو ته:

هڪ شخص هڪڙي شهر ۾ دانهون گهڻيون ڪيون،
 بي درد لوڪ بند ڪڍي در دريون ڪيون.

۽ دادن فقير ساڳئي دور جي شاعر، ظلم کي حد کان تهنڊو ڏنو ته
 اهڙي انڌي دنيا کان نفرت ڪري چوڻ لڳو ته:

دنيا جو سمجهي رسو اوڙو، ڇڏي ڏنم،
 عزت بچائي بس منو ميڙو ڇڏي ڏنم.

اهڙي نموني حامي نه پاڻ کي سمجهائي ٿو نه اي حامي!

فتنو ڏسين فضا ۾ نه گوشو ڪري گذار،
ڪنهن کي نه ڏي سلام، نه ڪنهن جو سلام وٺ.
اهڙي جاءِ تي العباث جا ڪلمات به پڙهي ٿو نه
جنهن کي ٿا سمجهون، اڳتي هلي رهري ڪندو،
رهزن ٿئي ٿو سوئي، ربا ڪار العباث،
بي ڪربلا جي ڪڪر ۾ آهه ڀرند وقت،
پاڻي تي ٿئي ٿو، قبضه ڪفار العباث.

حامي نيب حامي آهي. حق جي حمايت مان هٿ ڪڍڻ ڪڍي؟ هيءُ
انسانيت جي اصلاح ڪندڙ انسان، بيباڪ ٿي چوڻ لڳي ٿو ته اي انسان تون پاڻ
سڃاڻ، تون ڪيڏي نه وڏي هستي آهين، اُت بیدار ٿي پاڻ ۾ پرواز جي رفتار
پيدا ڪر. حامي صاحب جو اهو اصلاحي اشارو ساهه ۾ سانڍڻ جهڙو آهي:
بتو/ پڙهو

فقط اهل زمين چا، عرش وارن کان بلند آهين
اڙي انسان تون انسان جو ڪردار پيدا ڪر
جڳهه جوڙي جا هر دل ۾ اها گفتار پيدا ڪر
رسائي جيڪا منزل تي اها رفتار پيدا ڪر
حامي اڳتي پنهنجيءَ سان پلوان ٿي پوليو نه:
ملي مطلوب ويندو ۽ سڀني مطلب جڙي پوندا
خون طلب ۾ پنهنجي اي طالب دبدار پيدا ڪر.

مٿئين اصلاحي اشاري ۾ اسان کي ٻئي منزلن ملڻ ٿيون اگر ڪوئي

قومي درد رکندڙ آهي اهو مقصد نه مائٽي سگهجي ٿو. رب جي ذات جو قرب ۽
 دندار هر بندي جي اصل منزل ۽ حقيقي طلب آهي ڇو نه هيءَ ماڳ مڪان وٺا ۽
 عارضي حيثيت رکن ٿا. انهيءَ ڪري اصليت مائٽن جو مطلب درس الاهي نه
 مائٽي سگهجي ٿو. ۽ هن دسا جي بي ثباتي جو مثال نه حامي جي شاعري ۾
 موجود آهي، سندس مشهور غزل آهي:

نه ڪر ناز ايندو جوانيءَ تي حامي،
 هي ڪاغذ جي پيڙي اجهائي رواني،
 هي پاڇو جو پاسي ۾ توسان هلي ٿو
 ڪري ٿي انهيءَ جو به دل بدگماني.

سڌ جو هي عظيم شاعر ڪلمڪ انسان، وقت جو رهبر، انسانيت جو
 علمبردار، هيرن موتين کان وڌيڪ قيمتي اصلاحي اشارا پنهنجي سنڌي قوم جي
 جهوليءَ ۾ اڇلايون، هن عارضي دنيا جو سفر پورو ڪري نيٺ پنهنجي ماڳ تي
 وڃي رسيو.

تون مسافر آهيم اي حامي !
 ڪيسرو رهندين، لڳائي آسمان وٽ.

●●●●●

جين ڏٺو مون استاد حامي کي

لعل بخش مڱي

ڪائنات جي تخليق کان هاڻي تائين ڏٺي جي ڌرتيء تي ان ڳڻيان انسان ايندا ۽ ويندا رهيا آهن مگر قدرت جو نظام اهو ته رکيل آهي جو خوني رستن جي باوجود به ڪير ڪنهن کي ياد رکي نه سگهيو آهي سواءِ پنهنجي خاندان جي ٻن پيڙهين جي باقي سڀ رشتا ناتا پلجيو وڃن ٿا، نئون نسل نه وقت جي ڦرندڙ ڦيٽي کي چنڊڙي اڳتي ڌڪي رهيو آهي. مگر هن سنسار ۾ ڪي ڪي ماڻهو پنهنجي بهتر عملن جي ڪري موت آڻي به مرن ڪونه ٿا، جن کي نسل در نسل ماڻهو ياد ڪندا اچن ٿا. اهڙن نه وسرندڙ ماڻهن مان استاد حامي به هڪ آهي.

وڏيري قائم خان جي گهر جڏهن حامي صاحب پنهنجي امڙ جي جهولي ۾ آيو هو تڏهن نه رڳو سو هو برادريءَ ۾ خوشيون ٿيون هيون، پر پري پري وارن ڳوٺن جي ماڻهن گيت ڳائي، مٺايون ورهائي خوشيون ڪيون هيون. هن مان ثابت ٿئي ٿو ته قائم خان سو هو ڪي ڪو معمولي ٻار نه ڄاڻو هو، پر هو حامي هو غريب، پورهيت ۽ هاري ناريءَ جي مدد ڪرڻ وارو ماڻهو هو. حامي صاحب جي 63 ساله زندگي مان ثابت ٿيو آهي ته واقعي هن جي حياتي غريب ۽ مسڪين ماڻهوءَ جي خدمت ۾ گذري آهي. هونءَ ته واقعي انسان گهڻي پاڳي خوشامند پسند ٿئي ٿو مگر استاد حامي ڇاپلوسي، زبان دراز، خوشامند ڪرڻ وارن ماڻهن کان سٺو ڪو به پري پڄندو هو ۽ هو چوندو هو ته الله ڪري اهڙا ماڻهو منهن نه لڳن. ساڳي طرح ڪوڙ ڳالهائڻ وارن ماڻهن کان به گهڻي نفرت ڪندا هئا. صوم صلات جا پابند انسان هئا. لوڪان لکي خدا جي عبادت ڪندا هئا ۽ صبح جو روزانو ماڻهن ستي قرآن پاڪ جي تلاوت ڪندا هئا.

ڪجهريءَ ۾ ويٺي ڪنهن فقير خيرات جي اچي صدا هڻي ته ڪجهريءَ مان ابي
 پاسيرو بي وڃي فقير کي خيرات ڏيندا هئا. اهي اهرا عمل آهن جيڪي هر ڪنهن
 ماڻهو ۾ نه ٿا ٿي سگهن. پوري حياتي سادن ڪسرن ۾ گذاريائون ۽
 مسڪرائيندڙ منهن سان ڌرتيءَ جي ماڻهن سان وڏي پيار ۽ محبت سان پيس
 ايندا رهيا.

استاد حامي زندگيءَ جي هڪ حصي ۾ سياست به ڪئي رياست خيرپور
 جي حڪومت اير ايل اي جي چونڊ وڙهي سندس مدي مقابل ان وقت جي
 ڪليڪٽر جو پٽ هو مگر رياست جي غريب ماڻهن حڪمران ٿولي کي ٺڪرائي
 حامي صاحب کي پاري اڪثريت سان ڪامياب ڪيو حامي صاحب اسيمبليءَ ۾
 حڪومت مخالف بينچن تي ويهي غريب ماڻهن جي حقن لاءِ آواز اٿاريندو رهيو
 ان آواز کي خاموش ڪرائڻ لاءِ سرڪار جي ڪيترن ئي پالتو ماڻهن ڪورساريون
 لالچون ڪئي هن سڄي ۽ خري انسان جي نيت خريدڻ لاءِ وٽس ايندا رهيا، مگر
 هن فقير صفت ماڻهو کي ته ڪڏهن جاگيردار، وڏن محلن ماڙين ۽ وڏين گاڏين
 وارو وڏو ماڻهو ٿيڻو ڪونه هو ان ڪري سرڪاري دلال هر پيري خالي موٽندا
 رهيا. استاد حامي صاحب پنهنجي وڏ ماڻهائپ هميشه غريب ۽ مسڪين ماڻهوءَ
 جي مدد ڪرڻ ۾ سمجهندا هئا.

سائين حامي سادگيءَ سان زندگي گذارڻ کي ۽ ٻئي انسان جي ڪم اچڻ
 واري زندگي کي حقيقي زندگي سڏيندا هئا اهو ئي سبب هو جو هن ڪيترن ئي
 غريب شاگردن کي پڙهائي جو خرچ ڏيندا ۽ ڪيترن ئي نادار ۽ حاجتمند ماڻهن
 جي حاجت پوري ڪرڻ لاءِ ماهوار پگهار ڏيندا هئا. هن سڄي عمل جي خبر
 ويجهري کان ويجهري عزيز ۽ گهائي کان گهائي دوست کي نه ڏيندا هئا. جڏهن
 هن جهان مان لاڏاڻو ڪري ويا تڏهن انهن سڀني ماڻهن هنجون هاريندي ٻڌايو ته
 حامي اسان لاءِ چير چانو هو ۽ هميشه اسان کي مسئلن جي وقت ۾ ڪم ايندو

استاد حامي الله لوڪ ۽ سڀا جھرو انسان ضرور هو پر سندس ناري دوستيءَ جو دائرو تمام وسيع هو. غريب هاري ناري، اديب دانشور کان وٺي سنڌ جي صفحي اول جي ماڻهن سان سندس گهرا مراسل هئا جن ۾ پير صاحب ناگارو، مخدوم طالب الموليٰ، روهڙيءَ جو موسوي خاندان، بڪار جاگير ح مالڪ جتوئي خاندان، کهڙن جو خاندان، پير آف رائيپور، پير آف گمب جا خاندان، کهڙن جا مخدوم خاندان، ٽالپر خاندان، درگاه شاه عنايت جهوڪ شريف، درگاه سچل سائين، درگاه قلندر شهباز، درگاه شاه عبداللطيف ڀٽائي، درگاه نصير فقير جلالاڻي، درگاه خوش خير محمد هيسباڻي، جو بوڙن سان برادري تعلقات رهيا سنڌ جا ڪامورا حامي صاحب جي شخصيت جو وڏو احترام ۽ ادب ڪندا هئا.

پير صاحب پاڳاري جن ته منهنجي سر سائين کي هاسٽل تان ڪڍي ويندا هئا ۽ ڪچهريون ڪري وري پاڻ ئي کيس واس ڇڏي ويندا هئا. هونءَ ته ڪيترا ڀيرا کين رسمي طور تي چوندا هئا حامي مون کي ماني ڪاراءِ، مگر حامي صاحب لنوائي ويندو هو پر هڪ ڏينهن اهڙو به آيو، جو ڪجهه دوستن جي سامهون پير صاحب چيو يار اوهان سڀ انصاف ڪيو مون وٽ سوين ماڻهن جون دعوتون موجود آهن، پر انهن ڏي نٿو وڃان ۽ هي حامي آهي جو منهنجي بار بار چوڻ کان پوءِ به مون کي ماني نٿو ڪرائي، هن تي وڏو ٽهڪرو ٿيو ۽ ان کان پوءِ حامي صاحب پير صاحب کي ڏينهن ۽ وقت ڏنو، پر بجهه منجهند جو ڳوٺ سو هو ڪناسرن ۾ ماني جو بندوبست ڪيو ويو. ان ڏينهن اتفاق اهڙو ٿيو جو حامي جي پراڻي موٽر سائيڪل خراب ٿي پئي. باوجود مستريءَ جي ڪوشش جي به هڪ بجهه تائين نهي نه سگهي ۽ حامي صاحب ٿر ٽڪڙ ۾ باءِ سائيڪل تي علي دني سوهو سان ڳوٺ لاءِ روانو ٿيو رستي تي پويان پير صاحب اچي پهتس

گادي روڪي کس ڇيائين واه نار واه منهنجي ماني ڪري پاڻ وٺين ٿو گهمندو
 ۽ نه ڪنڊا ٿا ٻيهر اڃا نه سو اهي مان به ڳوٺ ٿو هلاڻ ماني بيار هوندي. پير
 صاحب کلي دنو ۽ کس پنهنجي گاڏي ۾ ويهاري ڳوٺ سوهو ڪاسر اچي به
 اسان تي مڪمل بندوبست ڪري ڇڏيو هو ڪچهري لاءِ حال ۾ فالين لڳائي
 ڇڏيو هو. جتي ماني به واپرائيون. اڄوڪي ڪچهريءَ جو خاص موضوع مذهب
 تي بيڪا سڻي ٿيندي رهي. پير صاحب جي قدآور شخصيت اڳيان به حامي صاحب
 عمر ادب جو سمنڊ لڳي رهيو هو. ٻن اڏائي ڪلاڪن جي ڪچهريءَ کان پوءِ
 پير صاحب حامي کي به ساڻ ورتيون ويو.

اهري طرح مخدوم طالب الموليٰ سان به وقت به وقت قرب جون
 ڪچهريون ٿينديون رهنديون هيون جنهن ۾ ادبي رهاڻ سان گڏ موسيقي جي غزا
 به استعمال ٿيندي رهندي هئي ڪڏهن حامي صاحب هالا هليو ويندو هو ته
 ڪڏهن مخدوم صاحب جن خيرپور هليا ايندا هئا اهڙيون ڪچهريون گاهي گاهي
 ٻيون ٿينديون هيون. حياتي جي آخري پهر ۾ حامي صاحب جڏهن زير علاج هئا
 تڏهن اتفاق سان مخدوم صاحب جن پاڻ به بيمار هئا تاهم اتان به ٻه چار خط
 جناح هاسپيٽل موڪلي روبرو نه اچڻ جي معذرت گهري هئي ۽ سائين کي جلد
 صحتياب ٿيڻ جون دعائون لکي موڪليون هيون. ناظرين لاءِ انهن مان هڪ خط
 جو عڪس جيڪو عرض رڪان ٿو جنهن مان پڙهندڙ اهو اندازو لڳائي سگهندا
 ته حاميءَ جي قدر و قيمت مخدوم صاحب وٽ ڪيتري آهي.

اسپتال جي ڳالهه نڪتي آهي ته جناح اسپتال ۾ حياتيءَ جا گهاريل
 آخري ڏينهن حاميءَ جا ڪيئن گذريا انهن سڀني ڏينهن ۾ مان کي سائين جي
 خدمت جو موقعو مليو سچ بچ اهڙن ماڻهن جي سڀوا کي مان عبادت کان گهٽ
 نه ٿو سمجهان.

تدريسي عمل سان گڏوگڏ سائين جي سوشل لائيف به عام ماڻهوءَ جي

ڊڪ ۽ بڪيف ۾ سڙاڪ ۾ گذرندي هئي اسٽال ۾ سندس مٿ ۾ واري واري سان سائين جي خدمت ڪندا هئا مگر مونکي ڏينهن رات ٻار وٽ گهارڻ جو حڪم ڏئي ڇڏيو هئائون حدهن سائينءَ کي ڊاڪٽرن ايريس ڪرڻ جو چيو هو تڏهن سائين جواب ڏنو هو ته مان ايريشن ڪرائيندس مگر تون ڏينهن ڪار ٻوڙ پهريون گوٺ ويندس. امر جي پيرين بوندس. ايريشن جي اجازت گهريندس ان سان گڏ دعا ڪرڻ جي گذارش ڪندس ۽ ٻوڙ موٽي اچي ايريشن ڪرائيندس. اهي ٻه ئي ڏينهن پيدا منهنجي نالي تي ٿي رهندو. جنهن تي هي منهنجو چورو لالڻ مڪي سمهندو ۽ واقعي مان ائين ڪيو ۽ اسٽال حامي ٻن ڏينهن کان پوءِ ڳوٺ کان ڪراچي پهچي ويو.

جيئن ته اسٽال حامي جي ڳوٺ وڃڻ لاءِ بڪنگ سڪر ايڪسپريس گاڏي ۾ ڪرائي وئي هئي مگر انهن جي روانگي تائين کان هڪ ڪلاڪ اڳ ۾ اسان اسٽال حامي کي ڪينٽ اسٽيشن تي وٺي وياسون اسٽيشن تي هڪ ڪلاڪ اڳ ۾ ان ڪري وياسون جو مان سيد قائر علي شاهه کي اچي حامي صاحب سان ملڻ جو پروگرام رکيو هو اهو ان ڪري جو سيد قائر علي شاهه رويوسيءَ جي زندگي گذاري رهيو هو. جناح اسپتال ۾ اچي حامي صاحب جي خيريت دريافت نه ڪري پئي سگهيو. اسٽال حامي جي سيد قائر علي شاهه ۽ ان جي خاندان سان وڏي محبت هئي انهن جي خوشيءَ ۾ پاڻ گهڻو خوش ٿيندا هئا ۽ انهن کي تڪليف ۾ ڏسي تمام گهڻو پريشان ٿي ويندا هئا. جڏهن امر ايوب جي دور ۾ بي ڊي ميمبرن اسيمبليءَ جي ميمبرن کي ووٽ رستي پئي چونڊيو تڏهن ملڪ جي وڏن ماڻهن سان گڏ سيد قائر علي شاهه به چونڊ ورهڻ لاءِ جو ووٽ حامي صاحب قائر علي شاهه کي ڏيڻ جو اقرا ڪري ڇڏيو هو مگر اڃانڪه قائر خان سو هو جو ووٽ وٺڻ لاءِ پير صاحب يا ڳارو حامي صاحب جي ڳوٺ سو هو ڪناسرا ۾ اچي نڪتو ۽ حامي صاحب کان منهنجي پاءُ نادر شاهه لاءِ

ووب گهريو. مگر حامي صاحب اهو جتي مير صاحب کي ووب ڏيڻ جو انڪار ڪيو ته قبل سائين اهو ووب نه مان منهنجي محبوب قائم سائين کي ڏئي ڇڏيو آهي. مير صاحب حامي صاحب کي چيو ته باقي مان منهنجو ڇا اهڙو؟ قبل سائين چون ته لکين ماڻهن جو محبوب آهين. مگر قائم سائين ته اڪيلو حاميءَ جو محبوب آهي اهو به کيس ووب نه ڏئي ته زمانو هن کي ڇا حوندو ۽ مونکي زبان جو ڪورو سڏيدو. هن جواب تي مير صاحب کلندي حامي کي ڏاڪر پاتو ۽ پوءِ موڪلائي هليا ويا. اهڙا يڪه سخن ۽ بهادر ماڻهو هن ڌرتيءَ تي اڳرين تي گڻن جيترا يا ائين ڪٿي چوان ته ان لب ٻين نا.

اسٽيشن تي سورو پاسيرو ويهي ٻنهي دوستن ڊگهي ملاقات ڪري خوب ڪچهري ڪئي جڏهن گاڏي رواني ٿيڻ وارو وسل وڇايو تڏهن ٻنهي چئن ڀاڪر پائي هڪ ٻئي کان موڪلايو. ان وقت ٻنهي جا چهره داس لڳي رهيا هئا. جن ته هي ملاقات انهن جي آخري هئي. واقعي موت هن ملاقات کي آخري ملاقات بڻائي ڇڏيو.

هن بهادر انسان جي دل جگر جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي جڏهن ته کيس پليءَ ڀت ڄاڻ هئي ته مون کي جان ليوا ڪينسر جو مرض آهي مگر هي ماڻهو سوين خيريت بحث لاءِ آيل ماڻهن سان مسڪرائيندا منهن سان ڪچهريون ڪندي ڏينهن رات سولائي سان گذاري ڇڏيندا رهيا. جناح اسپتال جا ڊاڪٽر يا ٻي انتظاميه حامي صاحب وٽ ماڻهن جي ايڊي انگ کي ايندو ويندو ڏسي ڏندين آڱريون ڏيندا هئا. جڏهن حامي صاحب جو آپريشن ٿيو ان وقت رت جي ضرورت پئي ته ڏسندي ڏسندي جناح ۾ پڙهندڙ شاگردن جو وڏو انگ جمع ٿي ويو ۽ هر شاگرد اڳيان اچڻ جي ڪري رت ڏيڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. اهڙو حال ڏسي اتان جو اسٽاف تعجب کائيندي آخر فيٺ اسان کان پڇيو ته هي سادڙو ڊاڪٽر ڪهڙي مٽيءَ جو ٺهيل آهي جنهن جو هر مڪتب فڪر جو ماڻهو

مدي عرب ۽ احمرام ڪري ٿو. ڪالهه ملڪ حج وفاق وري الاهي بخش سومرو سندس حبيب نهن لاءِ هاسپتال ۾ آيو هئا اهو به وڏي ادب ۽ احمرام سان سندس گهر جي هب مدي دير سان حبيب نهن جي معافي گهري. ۽ بعد ۾ ڪافي دشمن ٿيڻ ڪجهه ڪئي. موڪلائڻ وقت جناح اسپتال جي ڊائريڪٽر ڊڪٽر عبد محمد مڱي کي ڪمري کان ٻاهر سڏي ڇو هيئن به حامي صاحب جي بيماريءَ ۾ جڻ ٿاڻن بيل خرچ جو حساب ڪري مون ڏي گهر موڪلي ڏي به هئن مان اسپتال کي جيڪو موڪلي ڏيان.

ٻين ڪامورن ۽ معززن کان علاوه سنڌ جو چيف منسٽر سيد غوث علي شاهه به وڏي پروڊوڪول سان جناح اسپتال آيو ۽ ڳچ وقت ٿاڻن ڊاڪٽر عطا محمد حامي سان ڳالهيون ٻوليون ڪري هليو ويو پئي ڏينهن صبح جو سڀني حمارن ۾ خبرون ڇپيون هيون ته سنڌ جي اديب، دانشور، محقق عطا محمد حاميءَ جي بيماريءَ جو سمورو خرچ سنڌ حڪومت برداشت ڪندي، (مگر هي ڳالهيون اخبارن ٿاڻن محدود رهيون).

بهرين آپريشن وارو وقت تيزيءَ سان چئي رهيو هو ۽ صحت روز بروز سدري رهي هئي، هڪ ڏينهن حامي صاحب مون کي سد ڪري ڀرسان ويهاري حياتون ٻاٻا لالڻ منهنجي صحت ڪافي ٺيڪ ٿي رهي آهي، مان فيصلو ڪيو آهي ته هاڻي جيڪر ڳوٺ هلي، امر ۽ ٻين من مائٽن جي سڳ به ڏاڍي بگي آهي ڳوٺ وارن ڳالهه ڪئي ته نٿي اوطاق به مڪمل ٿي آهي. دل ٿي جوي ته ان ۾ ويهي يار دوست ۽ راج ٻاڪ سان ويهي ڪجهه ڀون ڪجن، تنهنجي حا صلاح آهي؟ منهنجون اکيون پائيءَ سان پرچي ويون. ڳري اوار سان حير ها ساڻن فيصلو تمام ڀلو آهي ڳوٺ جي ماڻهن کي وڏو انتظار آهي ته خداوند ڪرسم اوهان کي جلد خوش ڪري ته جيئن اوهان ڳوٺ اچو رڻ ساڻن صحت ۾ بهتري اندي آهي ته ڳوٺ هلڻ ۾ دير نه ڪجي، ڇو ته ڊاڪٽر سرجن جيئن راتون

تي اچي ته تون ان کان موڪل گهر نه سام جو ئي روانا ٿيون. بس سائين جن ذهني طور تي ڳوٺ هلڻ لاء تيار ٿيو وٺو هو ته سرجن جي اچڻ کان اڳ ۾ ڊاڪٽر سليمان شيخ ۽ ڊاڪٽر اقبال تريس سائين جي گمري ۾ داخل ٿي سائين جي خيريت بابت ڳڻا ۽ ٻيا تان چولو پري ڪري پراڻي ڦٽ کي هٿ ڦيري ڏسندا رهيا. ۽ سائين خوشگوار موڊ ۾ چوندو رهيو بابا ڦٽ ڇڏي ويو اهي مان هاڻي ڪافي بهتر آهيان. مگر ڊاڪٽرن کيس چيو ته سائين اسان ٻئي اوهان جي سرجن سان ڪافي دير تائين ڊسڪس ڪري پوءِ اوهان وٽ آيا آهيون اوهان جو سرجن چوي ٿو ته حامي صاحب جو ٻيو آپريشن ٿيندو ان اوچتي خبر سائين کي خاموش ڪري ڇڏيو مگر مان ڊاڪٽر صاحبان کي چيو ته سائين نه اسان ٻيو آپريشن نه ڪرائينداسين بلڪه اڄ موڪل وٺي اسان شام جو ڳوٺ هليا وينداسين. منهنجي انهن سخت جملن تي ڊاڪٽر خاموش ٿي ويا مگر حامي صاحب مون کي چيو لالڻ پٽ هي ٻئي ظالم منهنجا ايترا ته پيارا آهن جو هي ته رڳو ٻئي آپريشن ڪرائڻ جو ٿا چون پر جي اڄ هي زهر جو پيالو پري کڻي اچن ها ۽ مون کي بيٺڻ لاءِ چون ها ته مان نه نه ڪيان ها ۽ ٻي وڃان ها! بس بابا جي توهان ٻئي منهنجي ٻئي آپريشن ڪرائڻ ۾ خوش آهيو ته مان ضرور ڪرائيندس. مگر ٻيو آپريشن ڪڏهن ٿيندو؟ ڊاڪٽر سليمان شيخ چيو ڪوشش ڪيون ٿا ته سڀاڻي ئي ٿئي. پر جي نه ته ٻئي ڏينهن صبح جو نائين لڳي ڌاران انشاءِ الله ٿي ويندو.

ڊاڪٽرن جي وڃڻ کان پوءِ مون کي سڏي چيائون ڳوٺ فون ڪري پاء درمحمد کي گهرائي وٺ. مگر ٻئي آپريشن جو ڪنهن کي نه ٻڌائيجانءِ. ها سائين چئي مان هيٺ لهي وڃي بي سي او تان فون ڪري درمحمد کي اچڻ جو چيو.

جون جي پهرين تاريخ صبح جو 9 وڳي سائين کي آپريشن لاءِ کڻي ويا ۽ منجهند جو 2 وڳي بيهوشيءَ جي حالت ۾ واپس وارڊ ۾ کڻي آيا. اتي سڀ

موجود مت مائت نار دوست برسان بي وياسون ۽ ناڻ ۾ ٻن ٻن ڪري چئي رهيا هئاسون هي مرض مودي آهي جسم ٻڻو ڪونهي به خار ڏسهن باقي حياتي وارا حڪمر نهجي ڳوٺ هلي ها به دادو سو مگر محبت وارن ماڻهن کي جواب ڏيڻ هر سڄيءَ جي ڪتاب ۾ لکيل ئي ڪونهي. ٻئي ڏنهن منجهند ناڻن ڪافي دوست نار اسدا رهيا. مگر حامي صاحب نمر بيهوسيءَ ۾ هو. ڪنهن سان به ڳالهائي ڪونه سگهيا. علي احمد بروهي سواءِ اربين واري ڏسهن جي بهي بغير باقي جي روزانو ڪلاڪن جا ڪلاڪ سائين سان اچي ڪچهريون ڪندا هئا. ڪنهن ڪنهن ادبي ڪچهري ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ پياڻي جي نڪريءَ ۾ ويل هئا اڄ جڏهن اسپتال ۾ آيا ته حامي صاحب بيهوس هو جنهن تي هو اوجھگرون ڏئي روئڻ لڳو ۽ ناڻ کي گهٽ وڌ ڳالهائڻ لڳو هو ته مان مينگ تي ڇو ويس. هتي يار مونسان ڪا وڙجي ويو آهي مون سان ڳالهائي ڪونه ٿو اري يار حامي مون سان پرچ مان توبه ڪئي توکي جڏي هاڻي ڪيدانهن به نه وڻندس. اسپتال جي ڪاري دور ۾ هيٺ پلي ماري ڪلاڪن تائين روئيندو رهيو ۽ حامي سان پنهنجي منهن ڳالهائيندو رهيو.

3 جون تي صبح جو 9 لڳي روح جو پکي اڏامي ويو ۽ حامي جو خالي جسم اسان جي ٻانهن ۾ هيو. سڀ کان پهريون افسوس ناڪ خبر مون عبي احمد بروهي کي ڏني جنهن چيو هاڻو اسان کي آخر ڇڏي هليو ويو ائين چئي فون بند ڪري ڇڏيو ۽ ٿوري دير کان پوءِ اسپتال پهچي ويو هن وچ ۾ مان ڳوٺ سٺ ڏئي حديءَ 2 بجه ڌاران رواني ٿيڻ جو به پروگرام ڏئي ڇڏيو. سڄ لهن کان پورو اڳ ۾ ڳوٺ پهتاسين جتي هزارين ماڻهن هن درويش جي آخري ديدار لاءِ موجود هئا. هزارين الين اکين مان سائين جي مرڻ کي دفناڻي الله جي حوالي ڪيو ويو. اڄ اوهان ۽ اسان سندس آخري آرام گاهه تي ڪڍي ڪيس خراج عقيدت پيش ڪري رهيا آهيون. سج بح اهرن ماڻهن کي ياد رکڻ سان قومون

ريده دليء هو سووت دس سور اهرى عمل سان اسان جي نئي نسل کي روس
 مسير جي وات ملي ٿي هن سهجي نوبان به شڪ نيلس حدبو نڪي ڪا
 ودي حشداد حدي نڪر هن عام مائهوء جي فائدي لاء حامي هاء اسڪول
 گرلس مڊل اسڪور گرلس پرائمري ۽ نوائز پرائمري اسڪول. وٽر سلا ۽
 درنج سڪيم ۽ ڪافي روڊ رسا ماڻهن وٽ حدي ويا ۽ حامي لائبريري سان
 گد وڌو صحت مرڪز نوبان چدي ويا. جنهن سان ايندر نسل قبضات بيمو
 رهندو.

نقش بڻحي يار حامي دل مٿان چٽجي ويو

ميمڻ غلام مصطفيٰ مشتاق

دل نٿي ڇوي تہ استاد حامي کي مرحوم لکان يا جوان. ائين ٿو لڳي تہ اجهو کي اجهو ڪنهن پاسي کان مرڪندي نمودار ٿيندو ۽ چوندو. ”ڏالرو! جيڪڏهن مون کي بہ ماري ويا اهيو تہ پوءِ اوهان وب زنده باقي ڪير آهي؟“. ڪجهہ سال اڳ هتي ئي هن ئي شهر ۾ لطيف سائين جي ورسِيءَ تي آيو هو پروگرام ۾ ايجان دير هئي مان چيو مانس ”حامي صاحب! هلو تہ اوهان کي ٻاهر روڊ واري هوٽل تي چانهہ پيئاريان“. مرڪندي چيو هئائين. ”ڏالرو! تنهنجي چانهہ کان انڪار ڪري ڪو ناڻ پٺاڻو آهي؟“. ٻاهر روڊ تي هڪ ننڍڙي هوٽل جي بئنچن تي وڃي ويٺاسين ان وقت ايجان ٻاهريان ونگ وارا هوٽل ڪونه ڪيا هئا. هوٽل تي محفل مڄي وئي استاد حامي هو ۽ بهڪرا هئا ڪجهہ اهريون ڳالهيون بہ بيون جيڪي دهرائڻ جي وقت جون حالتون اجازت نيون دين.

استاد حاميءَ سان منهنجيون ڪچهريون تمام گهٽ بيون. سو بہ اوچتو ٻر جڏهن بہ ملندو هو تہ اهو احساس ڪونه ٿيندو هو تہ اسان کي گهٽ ملندڙ آهيون. اهائي بي تڪلفي اچي ويندي هئي. جيڪا ويجهن ۽ گهڻن دوستن ۾ هوندي آهي. هڪ ڀيري محترم ڊاڪٽر ميمڻ عبدالحميد سنڌي صاحب سان ڊگري ڪاليج سکر واري. سندس دفتر ۾ ويٺو هيس تہ اوچتو حامي صاحب چڪ هڻائي اندر داخل ٿيو. استاد کي ڏسي اسانجي مهن تي مرڪ اچي وئي. ڊاڪٽر صاحب کي اڪثر ڊاڪٽر ۽ پاڻ کي ماسٽر سڏيندو هو. ادا سلام ڪري اچي ويٺو ويٺي ويٺي چوڻ لڳو تہ. ”ڊاڪٽر! مان هڪري کوجنا ڪئي آه“. ڊاڪٽر

صاحب مسڪرائيندي بچيس، ”ڪهري ڪوچنا ڪئي اٿو؟“. چيائين ته، هي جيڪي مولوي صاحبان مدرسن ۾ رهي فارغ ٿين ٿا، اوهان محسوس ڪيو آهي ته انهن مان اڪسريت ٻروهن ۽ ٻروجن جي آهي“. مان وڃ ڳالهه ڪي ڪئيندي دريافت ڪيو مانس به، ”سائين! ان جو سبب ڪهڙو؟“ مرڪي ورائيائين، ”نڪر تي مال ڄاريندي ڄاريندي جڏهن ڊڪر وٺندو اٿن ته پوءِ هيٺ لهي ايندا آهن ۽ بي ڪا واهر نه ڏسي، نڪين جي اسري تي اڏي مدرسا وسائيندا آهن“. استاد حاميءَ جي اها نيوري ٻڌي اسان کان تهڪ نڪري ويا.

حقيقت اها آهي ته جيڪڏهن حامي صاحب جي صرف هڪري ڪجهريءَ جو ويهي احوال لکجي ته هوند ڪتاب پرڄي وڃن، ور خرار مان ڪشي جي مصداق نمونو ٿي پيس ڪري سگهجي ٿو مونڪي جڏهن به سائنس ملاقات جو موقعو ملندو هو ته مان ڄاڻي وائي اٿڪندو هو مانس، اڪثر مونڪي جواب ڏيندو هو ته، ”مشتاق ظالم! مونسان نه ڪٿونس، ٻجي نه سگهندين“. استاد حامي جيڏو وات جو کليل هو، سندس سينو به اوتروئي ڪشادو هو، هر محفل ۾ ڪنهن نه ڪنهن کي مذاق جو نٿانو بڻائيندو هو ۽ پاڻ به هر ڳالهه مرڪي برداشت ڪري ويندو هو. حقيقت پسند هئڻ ڪري فطرت جي تمام ويجهو هو. حسن پرستي ۽ بذله سنجي سندس رڳ رڳ ۾ سمايل هئي، جهڙو ٻاهر جو اجرو هو. اهروئي اندر جو اڇو هو. جيڪا ڳالهه سندس دل تي تري ايندي هئي بنا جهجهرڪ جي چئي ڏيندو هو، ”ظالم“، ”محبوب“ ۽ هي ته منهنجي ڪمزوري آهي، سندس تڪيه ڪلام هئا، هر چڱيءَ شيءِ سان پيار ڪندو هو ۽ ڪوشش ڪري انهن سان نڀائيندو هو.

استاد حامي محفلن جو مور هوندو هو پر هيانو تي تور نه هوندو هو. دل ٿي نه چوندي هئي ته ڪو سندس ڪجهريءَ مان اٿي وڃجي، ڳالهائڻ کان ڪٿي به نه مزدو هو. کڻي رئيس جو پٽ اٿي اچي پر پوڳ پوڳ ۾ سڀ ڪجهه

جڏي ويندو هوس. منهنجي سهرڻ کان نا وڌ ماڻهي کان وٺڻ ويندو هو. سڪارپور جي هڪ تقرب ۾ گدياسين ڳالهائيندي ڳالهائيندي چيائين ته، ٻارا! مونکي هن جا ارادا خطرناڪ ٿا لڳن. يحيو سوس نه، سائين! اهو وري ڪيئن؟ چيائين، مان سمجهان ٿو ته هي مونکي ڪنهن نه ڪنهن نشست جو مهمان خصوصي يا صدر بڻائيندا. مان يحيو مانس، صدر يا مهمان خصوصي ٿيڻ نه عرب جو ڪم آهي ۽ چڱي ڳالهه آهي. مرڪي چيائين ته، صدر يا مهمان خصوصي لاءِ ضروري آهي ته نشست جي بجائيءَ نائين معتبر بي ۽ بس ڪري ويهجي، مونکان اها ڳالهه ڪٿي بچندي. ٿيو به ائين، کيس شاعري جي نشست جي صدارت لاءِ سڏيو ويو. اتي وڃي ڪرسيءَ تي ويٺو ڪجهه منن کانوءَ سهجي هڪ برائي واقفڪار کي سڏ ڪري چيائين ته، ٻار گهٽ ۾ گهٽ تون ته منهنجي برسان آهي ويهه، جڏهن اهو اچي برسان وينس تڏهن حامي صاحب سک جو سامه ڪيو ۽ ان سان ڳالهائڻ ۾ لڳي ويو. هودانن محفل مساعره جاري هئي.

منهنجي ساڻس آخري ملاقات حافظ امام بخش مرحوم جي ڳوٺ ۾ حافظ صاحب جي ورسيءَ جي موقي تي ٿي. اتي به اهي رنگ لائي چديائين، جيڪي سندس لاءِ مخصوص هئا. سنڌ جي هڪ شاعر جي دٺل مصرع طرح تي ويٺل شاعرن ۾ بحث هلي رهيو هو. حامي صاحب کان به يحيو ويو ته سائين اوهانجو ڇا خيال آهي؟ چيائين ته، ”ابا! اهي وڏا ماڻهو آهن، انگري مونکان نه پڇو ته بهتر آهي.“ بس پوءِ ته ان مصرع طرح جي جيڪا ڪل لائين، اها اتي ويٺلن کي ضرور ياد هوندي.

حامي صاحب جينرو ڪل مک، بوڳاڻي، فقره چست ڪندر ۽ سج گو هو. اوتروئي وري ان ڳالهه ۾ سنجيده هو ته سنڌي لکڻين ۾ ٻين ٻولين جا لفظ نه ملايا وڃن. اهري قسم جي لفظن جي وري جيڪا بحثي ۽ سربح ڪندو هو، سا به ٻڌڻ وٺان هوندي هئي. خاص طور مساعري ۾ عام طور ڪتب ايندڙ لفظ

”جهان“ کي جدهن نون غنو ڪري برهيو هو نه ڏاڍي حر ايندي هيس.

خيربور ميرس جي هڪ ڀڳوٺ سو هو قناصره جي وڏيري قائم خان سو هو، جي گهر مان بهرين جنوري 1919ع تي طلوع ٿيل. اسماڻ ادب و ساعريءَ جو هي روسن سچ محترم عطا محمد حامي. جدهن ادب و ساعريءَ جو هي روسن سچ محترم عطا محمد حامي. جدهن ڪراچي جي جناح اسپتال جي ايوانن ۾ 3 جون 1982ع تي غروب ٿي ويو ته سنڌي ادب ۽ ساعري جي اڳڻ تي اوندھ سنهنجو ديرو ڄمائي ويهي رهي آهي. استاد حامي اڄ اڃ اسان ۾ ڪونهي. ڪونهي ته ڄا ٿي پيو؟ سندس يادگيريون اسان جو سرمايو آهن ۽ انشاءَ الله رهنديون.

شاعري ڳالهائي ٿي !.....!

مقصود گل

رات جو وڳرو ... چوڌاري سناتو... ماحول تي چپ جو راج ... هر
ڪو ننڊ جي پاڪر ۾ ستل ... منهنجي اندر ۾ اڻ تڻ ۽ اُٿرويل... ٽيبل تي
ڪاغذ قدر ... حاميءَ جو ڪلام ۽ ٻيا ڪتاب ... مان ڪجهه لکڻ ٿو چاهيان
پر ڪوشش جي باوجود به ڪجهه نٿو لکي سگهان صبحائي حامي صاحب جي
ورسيءَ جي موقعي تي نيندر ”حامي ڪانفرنس“ ۾ ڪجهه برھڻو اٿس. ڪجهه
لکي ڊاهي وري پٺو ڦاڙي ٿو ڇڏيان پٺا ڦاٽندا ٿا وڃن ۽ رديءَ جي ٽوڪري جو
بيٺ ڀرڻو ٿو وڃي.

جڏهن ڪجهه به لکي نٿو سگهان تڏهن مايوس بي ڪرسيءَ تي ڪنڌ
رکي آهلي ٿو پوان...

اوچتو تصور جي ڪرڪي کلي ٿي ۽ حامي صاحب جو سدا مرڪڻو ملوڪ
ڇهرو ذهن جي اسڪرين تي اڀري اچي ٿو.
”ڇو پريشان آهين؟“

”ڪجهه لکڻ ٿو چاهيان پر لکي نٿو سگهان“ ورائيس.
”ڪهڙو ضرور پيو ٿي؟“

حامي صاحب چيو مان خاموش رهيس.

”ڇا ٿو لکڻ چاهين؟..... ڇو ٿو لکڻ چاهين؟“ حامي صاحب پڻو سوال

ڪيو.

توهان تي لکڻ هو چاهيان سالي بزهڻو اسر

هامي هيو جو اڳ ۾ سو هامي مري ويو،
احسباب دوست يار ويس فاتحه برهي.

"اري ظالم! ... مري به توهان مان جان نه ڇڻي." هاميءَ چيو.

هامي هجي جو حسن جو سو ٿو مري ڪنان،
خود عشق جنهنجي موت سندي فاتح پڙهي.

"نئين زندگيءَ" مان ياد ڪيل شعر پڙهي سندس شعر جو جواب شعر
پر ڏنر.

موقعي کي غنيمت سمجھي هامي صاحب کان انٽرويو وٺڻ جو سوچي
ورتر "ڇڻ ڇا ڪيئي؟"

"سائين انٽرويو ..."

"انٽرويو... پر ظالم سوال سولڙا پڇجانءِ، مان جاگرافيءَ ۾ جدو
اهيان." هامي صاحب چيو.

سوال:- مهرباني ڪري اوهان پنهنجو تعارف ڪرايو؟

جواب:- هاڻي عطا محمد سڀ ڪنهن جو آهي هامي.

ان سان تنهنجو اسلم پرڄڻ جو وقت آهي.

سوال:- اوهان شاعريءَ جي شروعات ڪيئن ڪئي؟ ڪي سهڪار سڄڻ يا

رهنمائي ڪندڙ دوست به هئا اوهان جا.

جواب:-

حسيني. مظهر جامي نظامي داد سب ڏيندا.
اي جامي سخور شعر بره تون چئن ٻارن ۾.
عطا جي سخن جو نرالو نمونو.
لناري جي سمورن ۾ تانير آهي.
مخمور جو غلام هان. مظهر سندو رفيق.
خادم سندا به سورا وساري نه سو سگهان.

سوال:- ساعريءَ ۾ اوهان جو استاد ڪير هو؟

جواب:- نظامي آ نامي گرامي اي جامي.
شراب سخن جو دلا رام ساقي.

سوال:- پنهنجي اصل حقيقت، ماڳ مڪان ۽ رهائش متعلق ڪجهه ٻڌايو؟

جامي: عالم هستي ۾ آيس مان ته ڪجهه به ڪونه هوس.
پر تمنا سان ڪشي وئي قبر ۾ هي دل سو ڪي.
سير خاطر خلد مان آيس مٽيءَ جي ملڪ تي.
مرحبا جا خلد کان وڌ ڪل ڏنا هن گل مون ڪي.
پاڻ ۾ گر ٿي سجڙا ٿي پاڻ ڪي پوري طرح.
خود بخود آئي نظر مقصد سندي منزل مون ڪي.
خيربور ۾ خيربور وارن کان پي آهيان پري
ڪنج تنهائيءَ سندي موليٰ ڏني محفل مون ڪي.

سوال:- اوهان پنهنجي معلم ملحق ڪجهه بدائون پسند ڪندا

هامي: ڪر بهان تو سم مسئل مدرسي ڪاليج ۾.

عسو جي اسڪول ۾ بي جائجو داخل مون ٿي.

سوال:- سائين! عشق اهي ڇا؟

جواب:- عشق سڌيو ليڪ ڇڻي سر پنهنجو لائي ويساسي

هوس. حواس ۽ عقل جون پارون پاڻ پائي ويناسي.

سب عشق جو خواب ڏسن يا پر، هن خواب جو آ تعبير ڪسي.

منصور جي تقليد آه ڪسي ۽ دار جي تعذيب آ ڪسي.

عشق جي حد آه حيواني حواس کان مٿي.

بوالهوس پنهنجي هوس کي عاشقي چو ٿو حوين.

عشق بيشڪ آه هامي، آدميت جو نچور.

عشق جنهن کي ناه تنهن کي آدمي چو ٿو سڏين.

ڇهي جنهن کي سگهي نو هب ڏسي جنهن کي سگهي ني اک.

حقيقت ۾ پلي بس آهي اهري عشق کان پنهنجي.

سوال:- سائين عشق جو ذڪر چڙيو آ ته حسن جي ڳالهه به ضرور سين گهرجي؟

هامي:- ڏاڍو ڏنگو ان.... ظالم نيٺ ڪندين هامي غريب کي بدنام. تون نه

مريندي ٻڌ پلا.

حسن ڪري ٿو دل تي حملا. عشق جا ڇيما ڪوري ٿو
 عمل وڃي ٿو عاجز بڻجي هود حدي هٿ جوڙي ٿو
 اها مدد ڏين ...؟. ٻڌ ٻلا.

نارواڏا سان حسن مجازي، دل تي ڪري ٿو دست درازي
 اهو نظر جي دوڪيڙي. جواب، نظارو ٿيندو ا.

نيسن جو آهي نازڪ ناتو، پير جتي آ ڇاميءَ ناتو
 اهو ڪٽل هي کاتو جنهن ۾ روز خسارو ٿيندو ا.

سوال:- مذهب جي باري ۾ اوهان جو ڪهڙو رايو آهي يا اوهان ڪهڙي مذهب ۾
 فرقي سان واڳيل آهيو؟

ڇامي:-

مذهب تي نوان رنگ چڙهايل آهن
 احڪام شريعت جا مٽايل آهن
 مومن ۽ مسلمان بڻايا موليٰ
 فرقا هي سڀئي پوءِ جا بڻايل آهن

محبت پنهنجو مذهب آ، محبت پنهنجي ملت آ
 محبت کائڻو هر شي اسان لاءِ عار ٻيندي آ
 ڪنهن سان به ڪائنات ۾ ڪفالت سا رکون
 مذهب اسان جو آه محبت خدا گواه
 دسمن به ڪو اڳن تي لري ٿو اهي به پوءِ
 ڇامي ڪريو سا ان جي به عرب خدا گواه

سوال:- ڪنهن سان نه ڪقلب سا رکڻ، دشمن جي به عزت، ته پوءِ ڏيڻ جي دشمن سان به اوهان جو ساڳيو روڻيو هوندو؟

حامي:-

نظر مڃي ڪٿي جيڪو دسي هن ڏيهه منهنجي دي.
انهيءَ مردود موذيءَ جو گهڻو ڏئي ساهه گهڻو آ.

اسان بي دين کي بخشي سگهون ٿا هي جواز آهي
ڪي بخسون انهيءَ کي ڏيڻ جو جيڪو عدو نڪري.

انسان جي عظمت کي سڄو سمجهون ٿا
هر ڪنهن کي اسان صاف ڪٽو سمجهون ٿا.

پر جو ڏيڻ جو دشمن ٿئي سو حامي
ان ڪرم جي ويريءَ کي ڪٽو سمجهون ٿا.

سوال:- موجوده ماحول کي اوهان ڪهري لفظن ۾ بيان ڪندؤ؟

حامي:-

ماحول سريڻ جي مخالف آهي
ماڻهن جي ضميرن جي مخالف آهي
ڪم ظرف وڌيڪن جو ۽ سينن جو سڄڻ،
مون جهڙي فقيرن جو مخالف آهي.

هسيء جو بار بار ڪريمان ڏسان سو اچ.
 هر ڪنهن کي بيمقرر حراسان ڏسان سو اچ.
 جت ڪن رڌن جي روت ۾ آهن بگهه لڪل.
 ڪيڏا بشر جي سڪل ۾ شيطان ڏسان سو اچ.
 هر شي جو ڪال آه، گهرائيءَ جو دور آ.
 ليڪن بشر جي خون کي ارزان ڏسان سو اچ.
 انسان ڪان ڊڄن ٿا، خدا ڪان ٿا ڊڄن.
 حامي عجيب قهر جا انسان ڏسان سو اچ.

سوال:- اوهان پنهنجي دور جي حڪمران کي ڪيئن ڏٺو، انهيءَ لاءِ اوهان وٽ
 ڪهڙا الفاظ آهن؟

حامي:-

افسوس جو رهڻ ٿو سدائين رهبر،
 حجاج زماني جو ڪري ٿو ٽر ٽر،
 ويساه پلا ان تي ڪجي ڇا جيڪو،
 قرآن ڪٿي ڪوڙهي ٿو هر هر،
 رهڻ ته ڪڏهن ٿي نه سگهي ٿو رهبر،
 ڪم طرف چڱائيءَ جي رکي ٿو نه نظر،
 مينهن جو پلي ڪير پياريو ان کي،
 سوئر جو ٻڄو رهندو سدائين سوئر.

سوال:- اوهان فتويٰ فروش ملي يا مڦيءَ کي پنهنجي لفظن ۾ ڪيئن ياد ڪندؤ؟

حامي:-

هٽ مڪن ٿا مڪبر ۽ وڏائي مڪن ٿا،
بردي ۾ پلائي جي پراڻي مڪن ٿا
زاهد ٿا سڏيون جن کي اهي پي حامي
الله جي نالي ۾ پڄائي مڪن ٿا.

ملن جا ڪڪ ڪيئن نه اچن ٿا ڪاهي،
فتويٰ ٿا ڏين ٿا، ٺڳي، جا ٺاهي
نمرو ٿو هڻي حق جو تڏهن اي حامي
منصور زماني جو چڙهي ٿو ڦاهي

سوال:- سائين! قومي مسئلن کان بي خبر، گل و بلبل وارن شاعرن جي لاءِ اوهان
وٽ ڪهڙو پيغام آهي؟

حامي:-

ڦٽا ڪر وصل هجرت جا سمورا داستان هائي
گل و بلبل، قفس، گلچين جو بس ڪر تون بيان هائي
چڏي ڏي زبردستن جي خوشامد جو بيان هائي
اجايو لوپ لالچ ۾ نه ٿي تون مدح خوان هائي
ادا سارا سڻائج انقلابي داستان هائي
وفا جي قيد زلف يار جي زنجير کي ڇڏ تون
جنمودي شاعري ڇڏ شاعر سنڌي زبان هائي

سوال:- سائين سنڌي ٻوليءَ جي تعريف ۾ ڇا چوڻ پسند ڪندؤ؟

حاميء:-

سچل، بيدل ۽ روجل جي فڪر دور رس جا در
رکي بي ناڻ وب ساندي سڀئي سنڌي زبان پنهنجي
سنواريآ جنهن جا گيسو شائو فڪر لطيف آهن
اها دوشيزه فطرت اٿو سنڌي زبان پنهنجي
سڀئي سنڌي، سڪون سنڌي، پڙهون سنڌي لکون سنڌي
ته هر مشڪل ٿئي آسان، خدا جي فضل سان پنهنجي.

سوال:- اوهان جي سند جا شاعر ڪهڙا آهن؟

حاميء:-

عبداللطيف ڀٽ جو ڌڻي شاهه نامدار
ملڪ سخن جو سنڌو ۾ سڏجي ٿو تاجدار
ان جو رسالو پڙه ته حقيقت شناس ٿين
سڀ معرفت جا راز کڻ توتي بار بار.
هر رڀا واري تقدس کي ملائي خاڪ ۾
جنهن اڏايو فڪر پنهنجي کي مٿي افلاڪ ۾
سو سچل سرمست صوفي سنڌ جو سردار هو
وقت جو منصور بيشڪ مرد منبدار هو

سوال:- مهرباني ڪري استحصالي ٽولن جي ٿوري نشاندهي ڪريو ته جيئن خبر
پوي ته ڪنهن ماڻهن عوام کي لڳو آهي؟

هامي؟-

خون چوسن نا غريبن جو اڃا تائين امير.
مال کائڻ نا يتيم جو اڃا تائين امير.
قرب ڪامورن ڇڏيو. وٺي وڌيرا ٿي ويا.
پير مرشد پي اسان جي بر ڇڏي بزدل بيا.

سوال:- اوهان پنهنجي زندگي اصول برست ٿي گهاري آهي ڪجهه پنهنجي
زندگيءَ جا اصول ٻڌائڻ پسند ڪندؤ؟

هامي؟-

جنهن ۾ ضمير کي ڪا ضرورت ضرر وجهي
تنهن زندگيءَ جي ناهه ضرورت خدا گواه
بدن مان روح نڪري ٿو سگهي ڪا به مگر سر مان
ڪڏهن ممڪن نه ٿي سگهندو جو خوددرايءَ جي ڇو ڪري
نينهن جو ناتو جنهن نه سڃاتو پير نه تن وٽ ڪا به پاتو
قرب محبت وارن آڏو پاڻ اچي هٿ جوڙي ٿو.
خبر ڪهڙي ڏيان اي دوست ڪا به وٽ هلي ڏس تون
نڌي تي دل جي دشمن تان به هو قربان ٿيندو آ
ذات ڪڏات کي پاڻ نه ڄاڻو ڇهرو پنکي جو به هجي
نينهن نوازيو جنهن کي تنهن وٽ گولي ٿي ته گذاريون ٿا.

سوال:- اوهان جي ڪا خواهش جاڪا نه پوري ٿي هجي؟

هامي:-

ڪڍهن ملڪ ساري جا مهندار ٿيندا،
دسڻ ۾ اچن ٿا جي نادار مالهو.

سوال - موجوده حالت کي ڏسي اوهان انهن جو ساسي تجزيو ڪيئن ڪندا؟

هامي:-

جنهن رات به هر دم ڏنڃ ڏٺا، سا رات وهائڻ واري آ
سڪ جو سورج اڀرڻ تي، هر هر ساعت ساعت باري آ.
ڪجهه هوش ڪري، ڪجهه جوش ڪري، ڪجهه زور ڪري ڪجهه سور ڪري
هن ڪسب جي ڪسوت جي آڏو، هر بزدل همت هاري آ.

سوال: انهيءَ استحصال جو خاتمو ڪيئن ايندو؟ انهيءَ لاءِ اوهان جي ڪا تجويز
ڪو رايو؟

هامي:-

انقلاب ايندو انهيءَ ظلم جي ظلمت ويندي
نيٺ انصاف جا انوار نمايان ٿيندا.
ختم سرمايه پرستيءَ جو فساد ٿيندو،
ملڪ ملت جا هي مزدور نگهبان ٿيندا.
جن تي اڄ ظلم روا ٿئي سو حامي
تن جي آهڻ جا اثر نمايان ٿيندا.

سوال:- سائين! مون اوهان جو ڪافي وقت وڃايو پر پنهنجو وقت
سجايو ڪير بس هڪ ئي آخري سوال ته اوهان قوم جي نوجوانن لاءِ ڪو
پیغام ڏيڻ پسند ڪندؤ.....؟

مان اوهان کي پنهنجو ب سمجھي نصيحت نه ڪيان
 ڪوشش دل جي سار بدو حسڪا هدايت نه ڪيان
 مان اوهان جي حوس ۽ جذبي جي قرب نه ڪيان
 هوس جي ليڪن ڪمي سمجھي سڪات نه ڪيان
 مان نه چاهيان جوس سان ڪجهه هوس بي شامل ڪيو
 هر ڪمي پوري ڪري ۽ پاڻ کي ڪامل ڪيو
 جيڪو حرواڳي ۽ ڪي چو ٿا پاڻ آزادي سڏيو!
 آه پابندي اصولن جي سچي آزادي
 ورنه حرواڳي ۽ ڪي شامل وحشين جي زندگي
 بي اصولو ٿي مرڻ کان موت عزت جو پلو
 هي عمل آهي نبي ۽ جيو ۽ نبي جي آل جو
 خرچ ڪندي سان پڙهائڻ ٿا اوهان کي والدين
 قدر ڪجهه تن جو ڪيو پنهنجو سڃاڻو فرض عين
 پنهنجي نصب العين تي پورا رهو ۽ ڪم ڪيو
 پنهنجي ايندڙ زندگي جي واسطي ڪجهه غم ڪيو
 بي سبب هڙتال ۽ ڪاٻي ۽ پٿر بازي ڪيو
 علم اخلاق ۽ ادب سان واسطو پنهنجو رکيو
 پنهنجي ذاتي خواهشن تي ضابطو پنهنجو رکيو
 فرض پنهنجي کي خدا را شوق سان پورو ڪيو
 علم کي حاصل ڪيو ۽ پوءِ سياست ۾ اچيو
 ملڪ جي واڳن وٺڻ جي اهميت پيدا ڪيو
 عزم پختي سان اهري ڪاريت پيدا ڪيو.

نور م سرونو نورو گري حامی صاحب کان موکلائر ، سندس هي
سمر ابراهه شحي اندر مان نگو

”حامي“ سياسيون دور نظر کان ته حا سيو.
دل کان اسان کي دور رکي کير نو سگهي.

حامی صاحب ۽ ضلع خيرپور جا قديم آثار

الطاف اثير

مرحوم پروفيسر عطا محمد حامی صاحب اڪثر و بيشتر قرب جا قدم مري سنڌ يونيورسٽي ساهه عبداللطيف ڪيمپس جي سڄي آثار قديم ۾ ايندو رهندو هو ڪڏهن ڪنهن ڪتاب جي ڳولا ۾ ڪڏهن ڪنهن موضوع تي تبادلہ خيال ڪرڻ ته ڪڏهن ڪنهن ماهر آثار قديم جو ليڪچر وغيره ٻڌڻ.

حامی صاحب کي هيل تائين گهڻي ڀاڱي ماڻهو رگو شيرين بيان شاعر ۽ اعليٰ درجي جو اديب سمجهندا رهيا آهن ليڪن اڄ اءِ هتي اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس ته حامی صاحب جي ذات ۾ هڪ منالي ماهر آثار قديم جون خوبيون پڻ موجود هيون.

سائين حامی صاحب جي پي ايڇ ڊي جي ٿيسز جنهن لاءِ مرحوم سائين حصار الدين راشدي جو چوڻ آهي ته ”مون هيستائين جيڪي پي ايڇ ڊي جون ٿيسز ڏٺيون آهن تن سڀني ۾ حامی صاحب جي ٿيسز معياري آهي سائين محمد علي حداد جي مهرباني سان جڏهن مون ڏٺي ته منهنجي حيرت جي ڪا حد نه رهي ته حامی صاحب ان ۾ ضلعي خيرپور اندر ۲۶ قديم آثارن وارن عدتقن يا Archaeological sites جي نساندهي ڪئي آهي تن مان سرڪاري سطح تي صرف ۴ سائيسز رڪارڊ ٿيل آهن باقي حوويه سائيسز Unrecorded آهن ليڪن فقط حامی صاحب وٽ رڪارڊ آهي ماهرن علم آثار قديم جي نزديڪ ڪنهن به سائيٽ جي نساندهي ڪرڻ به ان صورت ۾ نه اهو فرد بظاهر ماهر فن

به نه هجي. نهايت ودي خوبي. اهليٻ يا ڪارنامو آهي.

ٻان جيڪي ۲۶ آرڪيالاجيڪل سائيز بيان ڪيون اٿائين سي هي آهن:

۱. ڏجي جو دڙو ۲. سیراج واري ٽڪري ۳. نارو وارو دڙو ۴. ليلا جا
 - آٽن ۵. ننڍا آٽن ۶. اٿراھ جي پٽي ۷. ابل ويسر وارو دڙو ۸. درن جي سِر وارو
 - دڙو ۹. باغو ڍوري وارو دڙو ۱۰. لهيري وارو دڙو ۱۱. ڳاڙهو پڙو ۱۲. علي
 - اصحابو وارو دڙو ۱۳. ناري وارو ٺيڪرائو ۱۴. شهيدن وارو ٺيڪرائو ۱۵.
 - ستيه وارو دڙو ۱۶. پٽ وارو پڙو ۱۷. وستڙن جي پٽ ۱۸. درگاه جو دڙو ۱۹.
 - پوهي وارو پڙو ۲۰. لاڪرنڊ ۲۱. تراڻي وارو دڙو ۲۲. سانڻ وارو دڙو ۲۳. پاڻيءَ
 - وارو پڙو ۲۴. گرهر جو ڪوٽ ۲۵. مامڙي ۽ ڪرنجڙيءَ جا ڪوٽ ۲۶.
- شير شاه جا مسافر خانہ

هتي ٻڌايل قديم آثارن مان پهريان ٽي تعلقي ڪوٽڊجي ۾ ٻيون ۽ ۴هه
تعلقي ميرواه ۾ ٽيون تيرنهن تعلقي فيض ڪنج چوڻيون ٿي ناري تعلقي ۾ ۵هه
سائيٽ گمبٽ تعلقي ۾ واقع ٿين ٿيون.

هن وقت تائين حڪومت طرفان جن ٻن سائيٽ تي ڪم ٿي چڪو آهي يا
جيڪي نتيجا ڪڍيا ويا آهن سي هي آهن ڏجي جو دڙو بقول حامي صاحب يا
ڪوٽڊجي جا قديم آثار ۽ نارو وارو دڙو تفصيلي تحقيق مان نٿو پيو آهي ته اهي
ٻئي سائيٽز تاريخ کان اڳ واري دور جون ۽ موهن جي دڙي کان لڳ ڀڳ ست
سئو سال پراڻيون آهن.

باقي چوويهه سائيٽز لاءِ به اسان جو ڪامل يقين آهي ته حامي صاحب
جي نساندهي هڪ ماهر جي نساندهي آهي ۽ تفصيلي جائزي وٺڻ سان اسان کي
اتان پڻ سهنجي تهذيب ۽ ثقافت بابت گهڻو ڪجهه ملي سگهي ٿو.

حامی صاحب جن علائقن ۾ انهن سائنس جي حقن جي ساندهي ڪئي آهي جيڪڏهن اسين سنڌو درياھ جي قدیم وهڪرن يا نندن نندن هائين کي جائيداد سميت ته اسان جو سڄو ملڪ ۾ تبديل ٿي ويندو ته انهن جانن جي ضرور ڪنهن دور ۾ انسان آباد رهيو هوندو.

ان سلسلي ۾ خاص طرح سنڌو درياھ جو پراڻو ڦاٽ جيڪو گهري نالي سان سڏيو ويندو هو سو ڪافي مددگار ثابت ٿيو هوندو يا وري ٻيو ڦاٽ جيڪو گمبب نعلقي جي ڪانائي ڍنڍ کان ٿيندو هالائي تائين ويندو هو. انهيءَ کان علاوه نوري واري ٻوگهڙ، ڪاسائين واري ٻوگهڙ، بانداھو وغيره سنڌوءَ جا پراڻ ڦاٽ چيا وڃن ٿا. اسان درياھي يا واهن جو ذڪر ان لاءِ ڪرڻ ضروري سمجهون ٿا ته قديم زماني ۾ مواصلات يا گذر اوقات جو ذريعو ٿي اهي واه يا درياھ هوندا هئا. تنهنڪري انهن جي لڳ ڀڳ ٿي انساني آبادين جا اهڃاڻ ملي سگهندا.

حامی صاحب جي ٻڌايل سائيتس مان هن وقت تائين سنڌ يونيورسٽي شاھ عبداللطيف ڪيمپس جي شعبي آثار قديمه جي شاگردن ٽن نهايت قديم سائيز تي تحقيقي ڪم ڪيو آهي ۽ ان مان جيڪي نتيجا اخذ ڪيا ويا آهن. سي حامی صاحب جي بيانن کي صحيح ثابت ڪرڻ لاءِ ڪافي آهن.

اهي ٽي سائيز آهن نارو وارو دڙو، سراج جي ٽڪري ۽ ليلا جا آڻن.

ريپورٽن جو مختصر جائزو:

نارو وارو دڙو: هن سائيز تي عبدالصمد پنهور پنهنجي ريسرچ رپورٽ ڊپارٽمينٽ کي ڏني آهي جنهن ۾ هن هن دري تي اڳمر ۾ ٿيل تحقيق کي اڳتي وڌايو آهي هي علائقو ڪونڊجي بندوبستي روڊ تي آهي.

هتان هب ابندر سيون ڪجهه حڪومت پاڪستان وٽ ڪجهه اسان جي شعبي ۾ آهن. هن علائقي مان حامي صاحب کي جيڪو برتن هب اهو سو به اسان وٽ موجود آهي.

سيواڄ جي ٽڪري:- هن بابت نشاندهي ڪندي حامي صاحب لکي ٿو ته مير علي نواز خان ۱۹۳۵ ۾ ڪوٽائي ڪرائي پر ناڪافي سرمائي يا ماهرن جي اثاڻ سبب خاطر خواه نتيجو نه نڪتو. ڪاش! حامي صاحب زنده هجي ها ته کيس اڄ اسان جا شاگرد آدم جعفري ۽ صمد سنهور اهو ٻڌائي فخر محسوس ڪن ها ته سندس نشاندهيءَ تي اهي ان ۱۱۵ ميٽرن جي بلندي تي اين ساه جي سامهون واري بهاري تي نهايت نامساعد حالات ۾ پهچي ڪجهه نه ڪجهه ضرور هٿ ڪري آيا آهن هن سائيٽ تان جيڪي ٽڪريون، ڌاتو، گاري جو تهه ۽ مٽيءَ جو ٺهيل پير جو پن ڏيڻا ۽ ٻيون شيون لڌيون تنهن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته اها ڪنهن دور ۾ ماڻهن جي مستقل آبادي رهي آهي ڪن ڄاڻو حلقن جو چوڻ آهي ته اهو ٻڌ ڌرم جي زماني جو ڪو آشرم هوندو. بهرحال اڃا تحقيق جي ضرورت آهي.

ليل جا آثار:- هي اها واحد سائيٽ آهي جنهن تي هن کان اڳ ڪوبه ڪم ڪونه ٿيو هيو اسان جي شعبي جي هاڻوڪي استاد ۽ اڳوڻي شاگرد ضلام مصطفيٰ شر پنهنجي رپورٽ پيش ڪئي آهي جنهن موجب هيءَ سائيٽ ڪنهن زماني ۾ بحري روت جي جنڪشن رهي آهي هتي وڏي تعداد ۾ روز مره جي استعمال جي شين جا ڀڳل ٽڪرا جهڙوڪ ٿانو، چوڙيون، رانديڪا وغيره مليا آهن. مسٽر مصطفيٰ کي هتي Trade mark يا نشان لڳل ٽڪريون جيڪي هٿ آيون آهن سي تحقيق طلب آهن

چوٿه ان مان اندازو ڪري سگهجي ٿو ته آيا اها ڪا. زبان (ٻولي) لکيل آهي يا صرف نشان آهن.

بهرڪنڻ ڄامڻي صاحب جي پساندهي تي ايترو ڪجهه ڪم ئي ڄڻو
اهي ۽ توقع اهي نه اڳتي هلي وڌيڪ ڪوڄنا ٿيندي.

حامي عالمي شاعر ...

قاضي منظر حيات

جدهن کان پوءِ ٻئي آهي سنسار جي سائينءَ ڪائنات جي سلسلن جي شروعات ڪئي آهي تڏهن کان هر دور ۾ هميشه هر وقت سچ جا ساڪي، حق جا حامي دور سڀن ۾ ساڳيا آهن روپ مٽائي ايندا آهن. ڪلفت، ڪور، ڪرپ جي ڪاري دنيا ۾ زرخيز ذهن جي ورن وڪڙن مان هو پنهنجي ذات ڏياڄا، سوچ جا سهڻا سارا، رنگ ٻرنڪي پيارا نازڪ گلڙن جهڙا، ڪونٺرا ريشم جيان خيال ورهائي ورجائي ڏيهه ۾ جوت جلائيندا آهن بريت پوءِ باغ بستان بڻائڻ لاءِ جڳ جڳ ۾ جذبن جي هر ظلمت جي دور افق کي سرخي سان سڃاڻيندا آهن سوني سچ جيان جرڪي جرڪي وحشت کي شرمائيندا آهن

مذهب، ذات پات، پرڳڻي، زمين، خطي جو ڪوبه معيار مقرر ناهي. ڪٿي به ڏاهپ ۽ ذات جي ڪوٽ ناهي هر ڪوئي ذات ڏئي پنهنجي پنهنجي اندر جي اڏمن، حقيقتن، انسان جي ازلي ۽ فطري جذبن، روحاني ۽ جذباتي تمنائن، حالتن ۽ ماحول پٽاندر منظر ڪشي ڪري ٿو، بقول افلاطون جي ته:

”اڄ جو ادب حقيقت جي نقالي نه پر بيش قيمت انساني تجربن ۽ احساسن جو مڪمل ۽ موزون ترين بيان آهي.“

شاعر ته وڌيڪ حساس طبع ٿئي ٿو، سندس قلم ڏينهن رات ڪونه ٿو ڏسي، سانت ۾ نٿو اچي جو جو حرڪت جيون جي علامت آهي، ماٺ ۽ ڇپ ۾ ته موت آهي، حقيقت پسند شاعر جي اک ايڪسري ۽ انراسائونڊ وانگر انسان جو اندروني عڪس ڏسي وٺندي آهي هو چاهي ته ڦهليل مرڪ پٺيان دل جي

قبرستان ۾ دفنيل انيڪ اسانئون مڃي ٿو وٺي. شاعر جي لکڻي وڌيڪ اثرائتي ۽
موزون ٿئي ٿي تڏهن ته قومن جي انقلاب جي بنيادي علامت شاعر آهي. بقول
رسيد ڀٽي مرحوم جي نه ”شاعر بذات خود سياستدان ڪونه هوندو آهي پر هو
سياستدان پيدا ڪندو آهي“

شاعرن جي پر اثر شعرون سبب سماجي سوچ سجاڳ ٿيندي آهي
معاشري مسئلن کي چٽي ۽ صاف نموني عوام آڏو آڻيندڙ ڪم به شاعر
سراڻجاءِ ڏئي ٿو. تنهنڪري وقت جا حاڪم تمنن ۽ لالچن تي شاعر خريد
ڪرڻ چاهيندا آهن لوڻ تي ماڻهو پنهنجا اصول ۽ عقيدا مٽائيندا آهن ۽ سندن
شان ۾ تعريفِي گيت گهرڻ لڳندا آهن.

”سچ جو ساڻي پنهنجي رت سان لکندو تاريخون. ڪوڙا ليکڪ، تمنن
هيٺان دفن ٿيل آهن“

پر ظلم مهان مرد هر ڏاڍ جي خلاف آواز اٿاريندا رهندا آهن هر ظلم
جي لاءِ باقي شعر جوڙيندا آهن. سختين تشدد ۽ ڏاڍ جي باوجود اناحق جو نعرو
هڻندا آهن پر پنهنجي اصولن کان ڦرندا ناهن. سندن گردن غير جي آڏو جهڪندا
ناهن پنهنجي ضميرن ۽ ذهنن جو سودو نه ڪندا آهن هو تاريخن ۾ لوڪ امر،
ڏاها، ذات ڌڻي هوندا آهن امر ذات ڌڻي، امر ذات ڌڻي.

امر شاعر پاءِ مقصود گل چوائي،

طوفانن جي آڏو جيڪي ڪارونجهه رهي ويندا آهن
سي ٿي ماڻهو موت پهچائن لوڪ امر رهي ويندا آهن.

ڳالهه ذهن ۽ ضميرن جي سودو نه ڪرڻ وارن شاعرن جي پئي ٿئي.
حریت پسند، حق جو هوڪو ڏيڻ وارن ذات ڌڻين جي پئي ٿئي سي ذڪر ڪري

آير ته زمين جاء جڳه پرڳڻي جو ڪوبه معيار مقرر ڪونهي. صرف ڳالهه حق ۽ ناحق ڪور ۽ سچ. ظالم ۽ مظلوم جي آهي.

هر ملڪ ۾ ٻنهي قسمن جا ذهن. ليکڪ. شاعر جنم وٺندا رهندا آهن جي سندر سونهن سچائيءَ جا ساٿي هوندا آهن اهي جنم جنم جيئندا رهندا آهن پوءِ کڻي ڪهرو به ڪي به روپ ڌاري چونڊ اچن.

ڪڏهن لطيف. ڪڏهن قلبي داس. ڪڏهن خيام. ڪڏهن گوڻي. ڪڏهن سيڪسيئر. ڪڏهن ڪاليداس. ڪڏهن ڪرچي ها. ڪڏهن هوجي منهن. ڪڏهن ڪيٽس. ڪڏهن ٺڳور. ڪڏهن ٺٺلو نرودا. ڪڏهن فيض احمد فيض. ڪڏهن شيخ اياز. ڪڏهن بوبي سينڊس. ڪڏهن بنجامن. مولائيسز ته ڪڏهن اڄوڪي يادگار محبتي ميڙ واري مهان شخصيت حامي صاحب

هاڻي اچو ته ڏسون جڏهن مان اهو وڏي واڪ وڌائي دعويٰ ڪئي آهي ته هر سچي شاعر جي سوچ. فڪر گهرائي. ڳالهه ساڳي آهي يا نه.....؟

اڄوڪي ويهڪ ۾ اسان محترم حامي جي شعر جو جائزو ٻين شاعرن جي شعرن جي حوالي سان وٺنداسين سڀ کان پهريائين ابتدا پنهنجي پرڳڻي جي اهڙي عالمي شهڪار شاعر کان ڪيان ٿو جيڪو ساري دنيا جو شاعر آهي آفاقي شاعر آهي حقيقي شاعر آهي جنهنجي شعرن ۽ واين لاءِ اسانجي استاد بخاري حيو آهي

جيئن سچ سچ آ

تيئن سچ سچ آ

تبڻن ٿي سڃاڻيون ساڻي حورن وانين انهي هڪ هنڌ چيو آهي ته:

روراءِ ٻيٺارون اهو ٻڻ چڱو ڪم

اهو ڪو ٻيو فھر جھن سان ٻيٺي ٻيٺي کي

اها ڳالھ ھامي صاحب ھيئن ڪري ٿو ته:

سر کي جھڪائي رسم جي ورزش کي ڇا ڪندين؟

دل ٻي جھڪي ته پوءِ عبادت جي ڳالھ ڪر

خالق کي خوش رکڻ جو طريقو اهو اٿس

خادم ٿي عام خلق جو خدمت جي ڳالھ ڪر.

لطيف سرڪار جي ٻن ستن کي سمائڻ سان گڏوگڏ ھامي صاحب انھي

فھر کي ظاھر ڪندي اسان آڏو رکيو جنھن سان پرين کي پسي سگھجي ٿو.

سر ڪارائيل پر وري شاھ چيو آھي ته:

ويا مور مري ھنج نہ رھيو ھيڪرو

وطن ٿيو وري ڪوڙن ڪانيئرن جو

ساڳي خيال ۽ حالتن جو ايتار ھامي صاحب ھيئن شعر ۾ چوي ٿو:

ھر جاءِ تي مان مان جي ٻڌون ٿا ٻولي

پر پر مان مان جي ٻڌون ٿا ٻولي

اھي ويا مور مري اي ھامي

ھر ڪنڊ ۾ ڪاڻ ڪاڻ جي ٻڌون ٿا ٻولي

جهنجي ويو پورا ۱۴ مهينا جيل ۾ رهيو.

سدرس ساعريء ۾ درسي لاءِ بي انساھ بيار، بابوھ عقيدب، سامراجيت
خلاف احتجاج ۽ نفرت نمايان اھي سسر ۽ ظلم سان سينو ساھڻ، دادن جي دھر
۽ دھڪاء لاءِ ھبانو داريندر گجگوري موپر ساعريء ۾ گھڻو ڪري نظم، نري
نظم ملن يا.

ھن جي ھڪ نظم ”انسان انسان جو دسمن“ ۾ پنھنجو ذاتي تجزيو
بيان ڪندي لکيو آھي تہ ”مان انسانن کي آزادي ڏيارڻ لاءِ پيرين بيادو جھر
جھنگ، گھڻي گھڻي گھميس، جبلن ۾ ويس.

مونکي خونخوار ۽ وحشي حيوان مليا سينھن مليا، بگھر ميا جيڪي
پنھنجي پنھنجي ھر جنسي جا ويري نہ ھيا.

مان انھن کان بچي نڪتس
پر جڏھن انسان سان ملاقات ٿي
تہ مونکي نظر بند ڪيو ويو.
انسان، انسان جو ويري !!

متين فلسفي کي سائين ھامي ھيئن بيان ڪري ٿو:

”ھستيء جو تار تار گريبان ڏسان ٿو اچ
ھر ڪنھن کي بيقرار و ھراسان ڏسان ٿو اچ
جت ڪڪ رين جي روپ ۾ اھن بگھڙ لڪل
ڪيدا بشر جي شڪل ۾يطان ڏسان ٿو اچ

هوڃي منہ ھڪ ٻئي نظر ”ذھن فولادي ھوت“ ۾ ھيو اھي تہ :

سياري جي سردي ۽ سختي کانسواءِ
بھار جي گرمي ۽ انجو لطف نٿو اچي سگھي
جيئن ڏکڻ کانسواءِ سکر جي سندن نبي بوي
مصيبتن مونکي سخت جان بڻائي ڇڏيو آھي
تنھن کي ھامي صاحب لکي ٿو تہ
رنج سھڻ سان گنج ملي ٿو بريت گلشن بھجي ٿو
گل جو دامن ڇاڪ ٿئي ٿو پوءِ وڌي ٿي بھارن ۾.

يا

محبت ۾ مصيبت جا ھزارين مرحلا ايندا
ڪشالا ڪاٽبا ڏونگر ڏکڻ، جو ڏور ٿا پوندا
پڇڻ پڇرڻ، جلڻ ڪامن جا وٽيا ڏانڌا ڪيئي
جداڻي ۾ جگر دل جان ۽ تن جھور ٿا پوندا.

لطيف، ٺٽگور، هوڃي منہ کانپوءِ ھڪ اھري شاعر جو ذڪر ڪيان جنھن
غريب ملڪ چلي جي سر زمين تي جنم ورتو سندس نالو پڻيلو نرودا آھي مين
شاعر جيان ھي بہ ھڪ بيژھيل طبقي جو شاعر آھي. ھن جي لکڻين ۾ اھري قسم
جو چسڪو يا ڏانڌو آھي جنھن ۾ ھڪ غريب طبقي جي حمايت سان گڏوگڏ
فطري حساس جذبن جو ذڪر بہ ملندو، منھنجي ھڪ نظر ۾ چوي تہ جنھن جو
مصرعو اٿس ”مقدس محبت“

تو پنھنجي بي پناھ محبت ۽ پيار
منھنجو وجود ئي قبضي ڪيو آھي

۽ ھيٺر مان تنهنجي محبت ۽ سيار جي نظرن ۾ نظر بند ٿي پيو اهيان:

انهي محسسي مري ۾ گھائجڻ جو احوال
حامي صاحب اسان کي ھيٺن ٻڌايو آھي تہ
ھڪري ڪھري ۾ ڪھور جو ڪھيل ڪري ڇڏيئہ
تنھنجي ڪمال حسن جو ڦاٽل ڪري ڇڏيئہ
ناقص کي ھڪ نگار سان ڪامل ڪري ڇڏيئہ
ذري کي آفتاب مقابل ڪري ڇڏيئہ.

ٽي ايس ايليٽ سٺي شاعريءَ جي ھڪ خاصيت اھا بہ ٻڌائي آھي تہ اھا
پڙھڻ ۾ تمام سٺي لڳي يعني Readable ھجي.

سٺي شاعريءَ جي اھا خصوصيت برصغير ۾ غالب ۽ اقبال جي معمولي
کان معمولي شعر ۾ بہ موجود آھي. انڪانسواءِ اھا خوب اردو جي ڪيترن
شاعرن توڙي اسان جي ھر شعر ھڪ ھڪ سٺ ۾ موجود آھي.

ھتي اردو جي جنھن بيباڪ ۽ بلند پاڻي واري شاعري جو حوالو ڏيندس
اھو آھي مانائٽو فيض احمد فيض صاحب. جنھن پنھنجي ھڪ شعر شاعر لوگ ۾
شاعر جي ڪيفيت بيان ڪندي چيو آھي تہ:

”لوگ سنڌي رھي سراز دل کي صدا
اپني نفسي سلاخون سي چھڻي رھي
طبع شاعر ھي جنگاه عدل و ستر
منصف خير و شر حق و باطل ھين ھر

انهي قسم جي ڪيفيت جو ذڪر حامي صاحب وري پنھنجي ھڪ ڪافي
۾ ڪيو آھي:

رت حيا ڳارها ڳارها ڳسورها
جهولي چند جهلن لسا يار
منهنجا نغما لهنن جا نعرا
سسولي سڌ ٿين ٿا يار
هامي جن کي نينهن نوازيو
سيئي سور سهن ٿا يار

سوري دير اچو ته ادب جي تاريخ جو پورو گهراڻيءَ سان مطالعاتي جائزو وٺون ۽ اي رجم جي ڪتاب ”سائنس ۽ شاعري جي رد عمل طور بي يس ايس جيڪو ليڪچر“ جديد ذهن جي عنوان سان دنو اهي ان ۾ جديد انسان جي پنجن اهم مسئلن جو جائزو ورتو اٿائين.

(۱) تنهائي جو احساس

(۲) پيدائش ۽ موت جو مسئلو

(۳) ڪائنات لاءِ محدود وسعت

(۴) وقت جي تناظر ۾ انسان جو مقام

(۵) انسان جي گهٽ ادراڪي

پهرين نعتي کي واضح ڪرڻ لاءِ احساس تنهائي ۱۹ صدي پوري ۲۰ صدي جي شاعر ۾ بربر ملندي سيلي ۽ بائرن انساني، قومي يا شخصي آزادي جا علمبردار آهن ۽ ان مقصد جي حاصل ڪرڻ ۾ ناڪامي جو احساس ٿئي ٿو ته هڪ بيماريءَ تنهائي جو احساس اٿي ٿو

ڪيس جي احساس تنهائي نوبل ان جي سهنجي بيماريءَ موت جو

خيال نو اڀري تڏهن ته ڄڻو امانتن

And on the Shore of this wide world!
I Stand alone & think,
Till Love & fame to nothingness do sink.

هري احساس کي حامي صاحب جي ساعري ۾ ڳولهي سگهون ٿا:

حالات زماني جا مصيبت آهن
سج بچ ته قيامت جي علامت آهن
جي پاڻ وساري ٿا گذاريون حامي
سي چار گهڙيون ٿي ته غنيمت آهن

ڪولرج وارو ڪرازو ماڻهو خود ڪولرج آهي ان ڪردار جي حوالي
سان چيو اٿائين:

Alone, Alone all, All alone
alone on wide wide sea
And never Saint took pity
My Soul in Alony.

ڪولرج جيئن مهاڻي جي ڪردار جي حوالي سان ڳالهه ڪئي آهي اهڙي
طرح حامي صاحب پنهنجي ساعريءَ ۾ پنهنجو پاڻ کي ڪردار بڻائي احساس
تنهائي جي شديد جذباتي سوچ کي ٻني جي پيسان تي هيٺ نموني ٻڌرو ڪيو
آهي

مان ۾ گر ٻي سحائم مان کي پوريءَ طرح
 خود بخود اٿي نظر مقصد سڀني منزل مونکي
 خيربور ۾ خيربور وارن کان ٻي آهيان پري
 ڪنڊ ننهائيءَ سڀني مولا ڏني محفل مونکي

ايترو شاعرن بعد هڪ عملي طرح بختي، پر عزم ظلم جي اڳيان سر نه
 جهڪائڻ واري هڪ اهڙي پرجوش جوان جذبي واري ذات ڏنيءَ جو ذڪر نه
 ڪرڻ موضوع سان ناانصافي سمجهندس اهو سچو شاعر جيڪو اسان اڳيان
 ڪورءَ ظلم اڳيان ڪنڌ جهڪائڻ جي انڪار جي ڏوه ۾ بک وگهي احتجاجن
 پنهنجو جيون وڃائي زنده جا ودائي مائي

اهو مانجهي اٿليندو جي سرزمين جو سونهري سهڻو سندس سج هيو
 سندس نالو بوبي سيندس آهي پنهنجي هڪ طويل نظم ۾ پنجين بند جي آخر ۾
 ڪجهه هيئن چئي ويو ته

هڪ سهڻو ۽ روشن سج
 ڌرتيءَ جي ڇاتيءَ مان نڪري نروار ٿيندو
 نئين روشنيءَ سان نئين شان سان
 آزاديءَ جو سج
 انقلاب جو سج

اهڙي طرح وري حامي سائين به سونهري سج نڪرڻ جو پڪو وسواس
 رکي ٿو هو پراميد آهي ته اسان جون محنتون ضايع نه وينديون اسان جون
 ڪوششون ڪشمن ناهن نه نهيديون پر اهي ڳلي ڳلي ۾ هلاجي اسان جي
 عظمتن، همتن ۽ محنتن جي ڪسوري خوسبو ڪندائينديون رهنديون

جنهن رات تي هر دم رنج دنا سا رات وهامن واري ا
 اسڪ جو سج اسرڻ تي هر ساعت ساعت بياري ا
 هي حرم و سر هي حورو جفا هر وقت نه هٻڻن تي هوندا.
 هڪ ديهن نه ظالم هاريندو ۽ مظلوم جي آخر ماري ا
 هر مرغ چمن ۾ موج ڪندو ازاد فضا ۾ اوج ڪندو
 سب ماري ويندا جلد مري سڪرات تي جن تي جاري ا

اهرن ئي خيالن جو ا ظهار اسان جي مزاحمتي ادب جو سرواڻ ساعر
 سرڪش منڌي ڪندي چوي ٿو ته

ڪهڪهه اوندھ ڪي ڏسي ويهي ڪو دل هاري
 رات جي بيت مٿان ڪا پرھ ڪٿي پوندي ا
 پير تي پير ڪڇي پر جي لڳاتار ڪڇي
 ڪيڏي به هجي رات ڪٿي نيٺ ڪٿي

مٿي ڪيل سموري بحث ۽ تفصيلي تجزيي روشني مان اها ڳالهه نڌري
 پ معلوم ٿئي ٿي ته حساس ذهني سوچ وارو باضمير قلمڪار ۽ انساني بنيادي
 حقن جو پرچارڪ تخليقڪار سموري دنيا جي جنهن به جوءِ . وقت. حالت ۾
 هجي پر هو ساڳوئي سوچ سان هڪڙي ئي فلسفي جي پنهنجي سرجيل فن ۾ اسار
 ڪري ٿو. مٿين مقالي جي روشني ۾ منهنجو اهو موقف به واضع ٿئي ٿو ته
 اڄوڪي گدجاڻي جو موضوع بشيل شخصيت. عالم اديب. استاد ساعر مري
 ماڻهو ڊاڪٽر عطا محمد حامي جي ڪلام کي پوري دنيا جي سموري فڪري
 ادب تخليق ڪندڙ سرجهنارن جي صف ۾ شامل ڪندي ايئن چئي سگهجي ٿو ته
 ”حامي - عالمي شاعر آهي“.

حامی هڪ غزل گو شاعر ...

میر سولنگی

عرس هڪ سحت جان ۽ دڪي صنف آهي. هن تي ڪيترائي اعتراض مندا
رهيا آهن ۽ بار بار سندا رهيا آهن. ته غزل هڪ براڻي ۽ بيڪار شيء آهي. هن ۾
ڪوبه سلسلو ۽ ڪوبه رابطو ڪونهي ڪو. هن جو ميدان تنگ آهي .

مگر هي غزل جو هڪ معجزو آهي جو هيءَ صنف اڄ به زنده آهي ۽
پوري جوش تي آهي ۽ ادبي دنيا ۾ تمام گهڻي مقبول آهي سنڌ جي ڪيترن ئي
قديم نوري جديد شاعرن هن کي پنهنجي اظهار خيال جو وسيلو بنايو آهي. هن
وقت غزل جو دامن ڪافي ڪسادو آهي. غزل جي مزاج ۾ به تبديلي آهي. ته ان
جي بناوب ۽ اظهار ۾ به فيرو آيل آهي تنهن ڪري مان ائين چوڻ ۾ ڪ به هڪ
محسوس نه ڪندس ته غزل هڪ اهڙو ازلي گهاريو آهي، جنهن هر دور ۾ هر
زماني جو سبب ڏنو آهي. ان سان گڏ پنهنجو روايتي حسن ۽ مرتبو به قائم رکيو
آهي غزل جي آئيندي جي باري ۾ ڪنهن نقاد ائين به چئي ڏنو ته ايندر نسل جو
شاعر غزل کي سد ۾ سد ڏيندو هاڻي ته غزل جي ميدان تنگ هجڻ جي سڪاٽ
به ختم ٿي چڪي آهي.

شيخ اباز، تنوير عباسي، سليم ڳارھوي، بدر انصاري، حامی حیرنوري،
ذوالفقار راسدي، سمير الحيدري ۽ سند جي ٻين ڪيترن غزل گو شاعرن، غزل
کي تنگ دائري مان ڪڍي بي نهاڪ ڪسادگي ڏني آهي.

انهن شخصين غزل ۾ سياسي، سماجي، قومي ۽ اصلاحي موضوعن تي
طبع آزمائي ڪئي هن عشق و حس جهرن روايتي سن تي به پنهنجي خيالن جو

اظهار ڪيو آهي. اڄوڪي صحبت ۾ ”حامي خبروري جي غزل گوئي“ تي مختصر نظر وڌي وڃي ٿي.

حامي صاحب پنهنجي غزليات ۾ رومانوي ۽ جمالياتي رنگ تمام گهڻي انداز ۾اريو آهي. حامي صاحب نظريه محبت، نظريه عشق، فلسفه حسن ۽ فلسفه غم جهڙن نوس موضوعات کي ظاهر ۽ واضع ڪرڻ لاءِ غزل جو سهارو ورتو آهي.

حامي صاحب وٽ عشق جو تصور تمام مٿاهون آهي. هن جي عشق ۾ غيرت ۽ خودداري آهي. هو عشق کي انهيءَ منزل ۽ مقام تي دسڻ گهري ٿو جتي عشق هر قيد ۽ باندئيءَ کان آزاد آهي. بيقراري ۽ جدوجهد عشق جو لازمي جزو آهي. عشق ۾ اهو ضروري نه آهي ته مطلوب يا محبوب جو وصال حاصل ٿئي، پر تمنا ۽ طلب جو پرخلوص هجڻ اشد ضروري آهي. اهو عشق جو ئي اعليٰ ظرف آهي جو حسن کي عظمت ۽ وڏائي بخشي ٿو ۽ پاڻ کي سندس آڏو عاجزيءَ سان پيش ڪري ٿو؛ حامي صاحب فرمائي ٿو ته؛

حسن کي ڳورو ڪيم ۽ عشق کي هلكو ڪيم.
هيئن ڪرڻ ڪيندو نه هو مون کي الائي ڇو ڪيم.
پاڻ کي تڪليف ڏيئي دل جي دل راضي رکيم.
جسم جو ٿورو ڪينم پر روح تي ٿورو ڪيم.
حسن آهي بي بهاءِ دل به آهي بي بهاءِ.
بي بهاءِ تي بي بهاءِ ڏئي بي بهاءِ سودو ڪيم.

هتي لفظي تڪرار عجيب لطف پيدا ڪيو آهي جنهن کي حامي صاحب جهڙو غزل گو استاد شاعر ئي ٿيائي سگهي ٿو.

ٻئي هنڌ هڪڙي غزل ۾ حامي صاحب عشق جو فلسفو هن ريت بيان
ڪري ٿو ته:

”عشق جو دستور آهي اهو جو فتح شڪست ۾ بڻجي پي.
نيهن نوازش جن تي ڪري ٿو تن جا حال وڃائي ٿو.
علم و هنر سان هر فن مولا بڻجي سهڪي ٿو بيشڪ ڀر.
عشق بنان انسان اجايو پنهنجي عمر گنوائِي ٿو“

حامي صاحب جو هڪ اهڙو مطلوب آهي، جنهن کي سندس اک ٿي ڏسي
مگر پوءِ به هو حامي صاحب سان هر جڳهه تي ۽ هر حال ۾ گڏ آهي ملاحظه
فرمايو:

اک نه ڏسي ٿي جنهن کي، تنهن سان عشق لڳائي ويٺاسون
ڪهڙي اٿانڪي جاءِ تي پنهنجو پاڻ اڙائي ويٺاسون

يا

هر جڳهه ۾ هر حال ۾ ناهن پرين مونکان پري
قرب وارن لاءِ ڪو قيد ته مڪاني ڪين آ
حال اهر جي مليا الفاظ سي حاميءَ لکيا
ورنه پنهنجي دل جي نوري ترجمن مڪاني ڪين آ

حامي صاحب حسن جو فلسفو اهڙن نه لفظن ۾ بيان ڪيو آهي جو هن
کان اڳ ۾ ڪنهن به غزل گو ساعر اهيون تشبيهون حسن و عشق لاءِ استعمال
نه ڪيون آهن. هو انهيءَ فلسفي پيس ڪرڻ کان اڳ ۾ سادن سندن لفظن ۾

پنهنجي محبوب جي آڏو پنهنجي محروميت جو اظهار هن ريت ڪري ٿو ته:

ساک وارا توکيا هر ڪنهن بي سوال
مڻڪندي ٿاري ڇڏيئون منهنجو سوال
تو سسوا هر دم مـحـرـم جي دمين
هر گهڙي توسان پرين پهريين سوال
تاب تنهنجي حسن جو دل ڇا جهلي
باهه جي آڏو ڪپهه جي ڇا مجال.

حامي صاحب حسن جي لڪل قوت ۽ طاقت کي محسوس ڪري ان کي
باهه سان تشبيهه ڏئي آهي ۽ عشق کي ڪپهه سان پيشو آهي. اها حامي صاحب
جي ذوقِ جمال جي انتها آهي. حامي صاحب جو فلسفہ محبت به هڪ عجيب ۽
انوکو رهيو آهي، هو جيستائين زندهه رهيو تيستائين ان جي دل ۾ محبت جو ٻوٽو
سرسبز رهيو هڪ هنڌ چوي ٿو ته:

مونکي ته پنهنجو يار يگانو بنائي ڇڏ.
پنهنجي نظر جو خاص نشانو بنائي ڇڏ
هڪڙو وري اچڻ جو ڪو وعدو ڪري ته وڃ
ڪهر ۾ وڃي ڀلي ڪو بهانو بنائي ڇڏ.

انساني زندگي غمن ۽ ڏکڻ سان ڀريل آهي دنيا جو ڪو اهڙو شخص
ڪونهي جنهن کي ڪونه ڪو غم نه هجي. حامي صاحب کي به پنهنجي بي
ثباتيءَ فنا جو هميشه احساس ۽ غم رهندو هو. انهيءَ جو اظهار هن هن لفظن ۾
ڪيو آهي.

جو گذاريم چئن دينهن جو زمانو باغ ۾
 بلبلون چپ بيون ٻڌي منهنجو ترانو باغ ۾
 ناز سان مڪريون نريون گل تي چڻي پ تي بيون
 هن طرح هستيءَ جو پورو ٿيو فسانو باغ ۾
 تون مسافر آهين اي حامي هينئر منزل متاءِ
 هڪيترو رهندين لڳائي آستانو باغ ۾.

۽ واقعي ئي حامي صاحب جي هستيءَ جو فسانو پورو ٿي ويو ۽ غزل جو
 هڪ اهم باب پڄاڻيءَ تي پهچي ويو.

مرحوم عطا محمد حامي جي ياد ۾

نثار بزمي

ڪهڙا ته مٺڙا ماڻهو ميا دار هليا ويا
بازار مڃي پئي آ خريدار هليا ويا

بي رحم موت جي چسبي ۾ هن ڪائنات جو هر ساھوارو پنهنجا پساء
پورا ڪيو ڇڏي ۽ اوڏاھن هليو وڃي ٿو جتان ڪو واپس نٿو وري . موت
رندگيءَ جي سرحد آھي اھا سرحد سڀ کي اڳي ۽ پوءِ نٿي ٺي پوي ٿي. اھو
وارو سڀ کي وٺڻو پوي ٿو، بقول ڪھنجي:

موت سي کس ڪو رستگاري مي
آج وه ڪل، مـــــــــــــــــاري باري مي

ويجهڙائيءَ ۾ مرحوم رشيد احمد لاشاري کان محترم عبدالرزاق راز
ٿاڻين ڪيئي جواهر اسانجي مالها مان ٿئي اسانجي اکين کان اوجھل ٿي ويا.
ڪهڙا روڻا روڻجن ڪهڙا سور پٽجن. موت هڃاري کي ڪير سمجھائي نه ظالم
! هي ڇاڻو ڪرين اسان تي اهڙا ويل چو ٿو وهائين.

مرحوم ڊاڪٽر عطا محمد حامي به انهيءَ مالها جو روشن ڏاڻو هو نه
ته ماڻهن جي هن مها ساگر ۾ ڪٿي خدا جا بنڊا پيا چرن ۽ ٽرن، مگر جن سان
اڪيون ملائي ساه کي سرور ۽ سڪون ملي جن سان ڳالهائيندي من جون
مرجهائيل مڪڙيون ٽڙي پون جن سان گڏ ويهندي ڳڻيون ڳري ۽ غم غرق ٿي وڃن.

اهڙا عجيب اسان ڏهاڙي ڪور ڄمندا آهن. اسانجي خوشقسمتي هئي ۽ اسانجا نصيب سارا هئا جو حامي صاحب جهڙي سڌا بهار شخصيت اسانجي حصي ۾ آئي هئي مرحوم پنهنجي مٿي هڪ احوال هو.

جيڪڏهن پلجان نٿو ته سال ۱۹۴۷ع جو سيپٽمبر مهينو هو، حيدرآباد جي ڏينهن جي پوئين خوبصورت اڌ مان گاڏيءَ جي انتظار ۾ پليٽ فارم تي پئي ڦرس تن ڏينهن مان تهيدارس ٽريننگ اسڪول جو شاگرد هوس. ٻن ڏينهن جي موڪل وٺي پنهنجي اباڻي اجهي تي پئي آيس. آخر ته گاڏي ۾ پنهنجي روايتي سازن سان گهٽ ڪهڙيال وڃائيندي اچي اڳيان بيٺي مسافرن جي لهن ۽ چڙهن جي روايت ميلو مچائي ڇڏيو هو. خوش نصيبيءَ سان موڪلي وهڻ لاءِ چڱي جاءِ ملي ويئي منهنجي ڀر ۾ ڪاريءَ شيروانيءَ سان هڪ صاحب اچي ويٺو.

جهرو صاف ۽ سٺو، اکيون ڳالهائيندڙ ۽ ڳڻ پريون، بريف ڪيس کي هٿيڪو ڪري اخبار پڙهڻ ويٺو، دل ۾ سرهاني آئي ته وري نه هر سفر تعليم يافتہ ۽ اخبار ۾ ته آهي ڳالهايو سين ڪونه، مگر اهو خاموشيءَ جو زهر نه هن کان پيتو ٿيو ۽ نه مون کان. پڇيائين: - اڏا! نالو ڇا اٿئي؟ جواب ڏنر سائين "نثار مرزا پوري هڪ وڏو تهڪ ڏئي چيائين. : چئبو ته شاعر صاحب آهين چمر شاعر ته نه آهين الت شاعر ٿيڻ جي ڪوشش پيو ڪريان. چيائين نانگن جي ڀر ۾ هٿ پيو وجهج، منهنجي صلاح مڃين ته فاعلاتن ۽ فاعلن جي ڦٽن مان نڪري اچ. شاعري ۾ اٿئي گوڏا چٽي هڪ هنڌ ويهاري ڇڏس.

جوانيءَ جي حذب ۾ ان وقت مان اهو ته سمجهي نه سگهيو هوس ته موصوف چرچا ٿو ڪري ۽ بيڪ صلاح ٿو ڏئي هاڻي مان سمجهان ٿو ته مرحوم جا اهي لفظ ڪيترا نه سچا ۽ ساکائنا هئا. چند ڪلاڪن جي هر سفر ۾ سالن جي سات جو سبب ٿي مون محسوس ڪيو جن سالن جو ساڻي هو. اهو مرحوم عطا محمد حامي هو جنهن سان منهنجي هيءَ پهرين چار چشتي هئي.

پاڻ حريور ريلوي اسٽيشن تي ٻٽا پاڪر پاني لهي ويو ۽ مان روھڙيءَ تائين اڳتي وڌي آس هس جي پيٽ ۾ مان هڪ الهڙ ۽ سيڪڙاٽ واٽ ڳاڙهو چوڪرو هوس ۽ پاڻ بڪو پهتو ۽ نالي جڙهيو شاعر ۽ اهل فلم

ڪراچيءَ ۾ ٿي وي اسٽيشن جي هڪ ڪشادي ڪمري ۾ محترم محمد بخش سميجو جي چوڌرڻ گهڻا ئي شاعر اچي گڏ ٿيا هئا سون مخزن پروگرام لاءِ ٿي مشاعرا بيڪ وقت ٿيلي ڪاسٽ ٿيا هئا ۽ تقريبن تيارو شاعرن کي سڏ هو. هوءَ اينرن صاحبن جي ويٺي ڪو چوبول ڪونه هو ڪمري اندر ڊپيل ۽ ان لڪا الفاظ پئي ٿريا، مگر مرحوم حامي جڏهن پنهنجي روايتي رنگ ۽ ڍنگ سان اچي بڪو ته سڄو ڪمرو کڙڪي ويو. يا جن ڪنهن مائيٽي ڏيڍ جي بيٺل پاڻيءَ ۾ پٿر اچائي لهرون پڪيڙي ڇڏيون. هڪڙو حامي ته ڪونه آيو جن ڪيئي حامي اچي بڪيا. تهڪن جا جلتريگ پري پيا، مائيٽي محفل اک چنپ ۾ محفل زعفران زار بڻجي پيئي.

مرحوم انساني صورت ۾ هڪ فرشتو هو. محفلن جو ملوڪ، ڪچهري جو ڪوڏيو اهڙو مرڪنڊڙ شخص مون ڪونه ڏٺو. دل ۾ کڻي ڪيڏا به درد ۽ دک هوندس مگر سندس چهري تي چانڊاڻ ۽ سندس دل ۾ ماهني ڪير جهڙي اجراڻ هوندي هئي. مرحوم سان زندگيءَ ۾ منهنجيون تمام گهڻيون ملاقاتون ٿيون هو مونکي هر ملاقات ۾ موسم بهار جو پهريون گل نظر آيو. هڪ چهري تي ڪيئي روپ سجائن هو نه ڄاڻندو هو سندس دل ۽ زبان جي وچ ۾ ڪا وٺي نه هئي. جبکي ڳالهائيندو هو اهو هنجي دل جو آواز هوندو هو. سچ سان ساڻ پڇاڙي تائين ڏيندو آيو.

جوبت ڪهو صاف ڪهو سمهري هو پلي هو
ڪڙوي نه هو ڪٽي نه هو، مصري کي ڏلي هو

ان شعر جي بفسر جا عڪس مرحوم جي جهري بي چنا نظر ايندا هئا
مرحوم سان هن ناچس جا چڱا واسطا ۽ وجهه ۽ مان سمجهندو هوس ته
مرحوم رڳو منهنجو ئي آهي، مگر اهڙي دعويٰ هجو هر آشا رکندو هو اهو
ٽڙندڙ گل موت جي بي رحم هٿ اسان کان چٽي ورتو. انجي سرهاڻ مٽيءَ ۾
دبجي ويئي.

هاڻي اسان وٽ مرحوم جون يادگيريون باقي آهن. ماضيءَ جي ڪنڊن
۾ جهاتيون وجهڻ سان صورت ته سامهون اچي ٿي مگر اهي لڙڪندڙ آواز
اسانجي ڪن سان ٽڪرائجن ڪونه ٿا. خيرپور مان خوشبو اڏامي ويئي محفلون
اوڳيون ۽ موڳيون ٿي ويون ڪچهرين جي پيشانيءَ تان اها جرڪندڙ جهومر لهي
ويئي يادش بخير! سال ۱۹۶۷ ڪن جي ڳالهه آهي سکر جي ڪلچرل سينٽر ۾
سڌيءَ جو اعليٰ مشاعرو رچايو ويو هو جنهنجي صدارت ان وقت جي ايوبِي
منسٽر محترم محمد خان حوثيجي ڪئي هئي ڪراچيءَ کان ڪشمور تائين اڪثر
ڪري سڀ شاعر موجود هئا سابق خيرپور ڊويزن جو ڪمشنر مسٽر محمد
اسلم باجوا ڊپٽي ڪمشنر سکر مسٽر آصف فصيح الدين وردگ، سردار غلام
محمد خان مهر ۽ ڪيترائي اعليٰ عهديدار تاجر، بي ڊي جا ميمبران صاحبان
وغيره موجود هئا. مرحوم حامي صاحب جي حاصري سون تي سهڻا گهڻي
مرحوم حبيب الله ڀٽي سان يوگ ڇرچا مرحوم آغا عبدالبيي خان سان
اوپاريون لهواريون ۽ شاعرن کي داد ڏيڻ جا داڍا ۽ پيچ موڪلي اڄ به ياد آهن ۽
هن تائين نه وسريندا.

محترم نور شاهين سان مخاطب ٿيندي....

اڏڙي! اهو پيهر پڙهجانءِ.....

پيڻا! اهو بند ويهه پيرا پڙهجانءِ...

وارا العاظم، العاظم به پر سرب جا مسا ڍڪ هئا يا گلات جا گل هئا،
 لڳي سو مشاعرو عروج تي آهي ڪو ساعر سڳورو شعر پيو پوهي ۽ حامي
 صاحب پنهنجي رواني داد جو مظاهرو پيو ڪري اڄ اسين مرحوم جي ڄمن جو
 ڏنهن مرڪن ۾ لڙڪ لڪائي پوريءَ عمدت ۽ الفت سان ملهائي رهيا آهيون
 اسين پنهنجن دين کي دلخاءُ ۽ اکين کي آسپس ڏين لاءِ هت اچي گذيا آهيون بي
 صورت ۾ مرحوم جو قرص ادا ڪري رهيا آهيون. اهو اسانجو فرض آهي ته
 اسين پنهنجي مري ويل مهربان جا ٿورا ۽ وڏا ورهايون ۽ انجو نالو ڳڻي پنهنجي
 نالن دين کي نهال ڪريون. جدائيءَ جي نار لاهن جو اهو ئي نه هڪ طريقو
 آهي؟

آخر ۾ پنهنجي دعا آهي ته مرحوم شال حورن جي هنج ۾ هجي ۽ الله
 تعاليٰ جي رحمت جا ڪڪر هن تي وسڪار ڪندا هجن.

(آمين)

ڊاڪٽر عطا محمد حامي هڪ آدرشي انسان

مختيار گهرو

معاشرتي علم جي ماهرن جي راءِ آهي ته نفرت، حسد، بغض، حوري، بگي ۽ فساد ان ڄاڻا ٿي جهالت ۽ سڃاڻي غير يقيني حالتن جو نتيجو آهي ملڪ جي مالي وسيلن جي کوٽ يا انهن جو استحصال ٿي سماج ۾ سماجي برائين جو بدترين ڪارڻ آهي.

اهڙين غير يقيني حالتن ۾ ذهن منتشر ۽ ماثوف ٿي ويندو آهي. اهڙين حالتن ۾ قومون مرده ٿي وينديون آهن ۽ اهڙين سوڀر ۽ سنهي سوچ کان وانجهيل قومن جي حالت کي ڏسي سنڌي ٻوليءَ جي مهان ڪوي شيخ اياز چيو ته: ”جڏهن قومون مرده ٿي وينديون آهن ته ماضي سان محبت انهن کي نئون جنم ڏيندي آهي“.

پر اها به هڪ حقيقت آهي ته جيڪي قومون پنهنجي ماضيءَ سان محبت ڪنديون آهن اهي هميشه زندهه ۽ جاويدان رهنديون آهن ۽ اسان جي اها زندهه روايت آهي ته اسان پنهنجي ماضيءَ کي هميشه مٿو گهريو آهي ۽ انهيءَ بيماري روايت جي حوالي سان اڄ اسان ماضيءَ جي جهروڪن ۾ جهاتي ٺاڻي ڏسن لاءِ جهن ڌاتار ڌات ڏئي ۽ ڏياوان شخصيت جو مرڪڻو ۽ محبوب مل ڏسن گهرون نا سو آهي هڪ سدا امر ۽ سوکڻو انسان پروفيسر ڊاڪٽر عطا محمد حامي.

حامي صاحب جي سدا بهار شخصيت گهڻ ڳڻي ۽ گهڻ پاسائن شخصيت آهي جنهنڪري هڪ ئي وقت سندس سڀ ڳڻ نا ڳڻي سگهجن تنهنڪري مان سندس شخصيت جي ڪلدستي مان فقط هڪ ڪل جو واس اوهان تائين پهچائڻ جي

ڪونسٽرڪٽرس ۽ ان هڪ گل جو نالو اهي سماج مدارڪ.

سند وطن جي داهي ۽ هن خيرپور جي ٿي خطي جي خوشبوءِ. ماه ۽ سچل جو ٻار ڪو ڊاڪٽر ننڍو عباسي. حوي نو "حامي صاحب جناح اسپتال ۾ زير علاج هو مان سندس طبيع برسي لاءِ ڪراچي ويس. ان بعد مان ۽ ڊاڪٽر سليمان شيخ صاحب سندس معالج ۽ پنهنجي دوست ڊاڪٽر سلطان فاروقي ۽ سان حامي صاحب جي صحت ۽ علاج جي باري ۾ صلاح مصلحت لاءِ وياسين. ڳالهين دوران ڊاڪٽر سلطان فاروقي چيو ته، "توهان جو هي خيرپور جو پروفيسر ڪهري قس جو ماڻهو آهي؟ مون وٽ ڪيترائي پروفيسر علاج لاءِ آيا آهن پر دوستن ۽ ملن وارن جو جيترو انبوهه هن پروفيسر وٽ موجود رهي ٿو اهو مون ڪنهن ٻئي پروفيسر وٽ نه ڏٺو".

حامي صاحب پنهنجي سموري زندگي غريب، مسڪين ماڻهن ڳوٺ وارن، يارن دوستن، شاگردن، ڏيٺ ويٺ وارن توڙي ٻين ان ڏٺن انسانن جي لاءِ وقف ڪري ڇڏي هئي ۽ ان جي موت ۾ ماڻهن به استاد حاميءَ کي ان ميو بيار ۽ محبت پرڻي عقيدت ڏني مون ته ائين ڏٺو ۽ محسوس ڪيو ته ڳوٺ وارا توڙي ٻيا ماڻهو حامي صاحب کي مرشد جيڏو مان ڏيندا هئا. مان هتي حامي صاحب جون ڪجهه ٻڌل ۽ ڪجهه ڏنل ڳالهيون ۽ واقعا بيان ڪرڻ گهران ٿو جنهن مان استاد حامي صاحب جي شفقت انسان دوستي ۽ محبت جون ڪجهه جهلڪيون نظر اينديون ۽ اهي ئي خوبيون ته آهن جيڪي هڪ سماج کي مدارن واري انسان ۾ موجود هونديون آهن ۽ سماج محبت سان ئي ته سڌاري سگهجي ٿو.

هڪ دفعي ا. تاد حامي صاحب ڳوٺ واري لاڙي وٽ بس اسٽاپ تي خيرپور وڃڻ لاءِ ويو ته اتي هڪ ساگرڊ ڊاڍو پريشان بيٺو هو. حامي کي دسي چيائين "سائين اسڪول دير سان پهچندس ڪافي دير کان بيٺو آهيان سواري ڪونه ٿي ملي توهان استاد ڏي چئي لکي ڏيو ته جيئن مار کان بچان حامي

صاحب حئي به لکي دئس بر ان ساگر د کي سائسکل به وني دنائن ته جيئن
 غربت ۽ هوسيار ساگر د مهل بي اسڪول بهجي ۽ سڪون مان علم برائي
 سگهي استاد حامي صاحب جون اهيون کور قرب ڪهاڻيون آهن هن ڪيرون
 ٿي ساگر د جي هرئون پوري ورئون مدد ڪري ڪن علم جي زبور سان سڪرن
 جون خدمتون سرانجام ڏنيون.

حامي صاحب صحتمند ۽ اجتماعي سوچ رکندڙ هڪ سماج سڌارڪ
 انسان هو. سندس سوچ هميشه انسان ذات جي پلائي ۽ معاشري کي
 خوبصورت بنائڻ جي سوچيندي رهندي هئي. هو هڪ وقت جو نبض شناس ۽
 فرض شناس انسان هو جنهن کي هميشه پنهنجي جوابدارين جو پورو پورو
 احساس هو.

شيخ اياز چواڻي: ”اي انسان ذات مان اڃا تائين تنهنجو قرضي آهيان ۽
 ڪيتري به تنهنجي خدمت ڪيان پوء به قرضي رهندس“. تڏهن ته استاد حامي ۽
 به پاڻ کي هميشه انسان ذات قوم، وطن، پيار، امن ۽ پائڻچاري جون ڳالهيون
 ظاهر ظهور نظر اچن ٿيون، وٽس ذات پات يا رنگ نسل جو ڪو به وچور يا
 پيد پاء ڪونهي.

ذات ڪذات کي پاڻ نه ڄاڻون، جهڙو ننگي ڪوبه هجي.
 نينهن نوازيو جنهن کي تنهنجا گولا بي ته گذاريون يا.

استاد حامي هڪ سچو سنڌ دوست ۽ سنڌ واسي هجڻ جي باوجود ساه
 سائين وانگر عالمي سوچ رکندڙ هڪ وسيع نظر رکڻ وارو دانيار هو. ساري انسان
 ذات سندس دوست ۽ سارو ڌرتيءَ گولو سندس وطن هو. هو محبت جي مذهب
 جو پوئلڳ هو تنهن ڪري ٻيا ڌرمي يا مذهبي ليڪا سندس ذهن کي محدود

ڪنهن سان به ڪائنات ۾ ڪلڪ نه ٿي ڪون،
مذهب اسان جو اهم محبت خدا گواهه.

روس جي مفڪر سوينهار چيو آهي ته: ”جيڪو ماڻهو صاف سوچيندو
آهي اهو ئي صاف صاف ڳالهائيندو آهي.“ اهو ئي سبب هو جو حامي صاحب
هميشه بيباڪ ۽ صاف صاف ڳالهائيندو. هن هميشه سچ چيو ۽ چيو سچ چيو. ان
ڪري گهڻن ماڻهن کي سندس چيل سچ هميشه ڪرو لڳندو. ڇاڪاڻ ته سچ
هميشه ڪرو هوندو آهي. سندس هڪ چوڻي آهي ته ”قباحت ڪمبي ۾ ملي ته
به ڦٽي ڪريو. چڱائي چڪلي مان ملي ته به کڻي وٺو.“ سندس انهيءَ چوڻي جو
مطلب اهو وڃي ٿو ته خراب شيءِ هر حال ۾ خراب ۽ بري شيءِ هر صورت
۾ بري آهي.

حامي صاحب جڏهن حرمين شريفين حج جي سعادت حاصل ڪرڻ لاءِ
ويو، تڏهن اتي قربانيءَ جي گوشت کي گهڻي انداز ۾ گڏ ٿيندي ۽ ضايع ٿيندي
ڏٺائين ته سندس وسيع نظر ذهن ۾ هڪ سوچ سرجي اُٿي ۽ هن تجويز سوچي
ورتي ۽ حڪومت کي هڪ اسڪيم جوڙي گوشت کي لاپائتو ۽ ڪارائتو بنائڻ
جي صلاح ڏني جيڪا حامي صاحب جي ڪتاب ۾ منظور سفر نامي جي صورت
۾ اجهو هن خوبصورت لفظن جي صورت ۾ محفوظ آهي.

بلدووزن جيڪي ٽي ڪنل جانور ڪڍيا،
ڪلهي سهڻي ٽي اک حوالي ڪري ڇڏيا،
هي کوس ڪنهن به ڪم ۾ اچي ڪونه ٿي سگهيو،
بي سود ناس ٿيو ٿي بهي ڪونه ٿي سگهيو.

اسڪير مڪا هجي ها سڪائڻ ها گوشت کي.
ڪنهن خير جي عمل ۾ لڳائڻ ها گوشت کي.

۽ پوءِ حلد ٿي سعودي حڪومت طرفان گوشت کي محفوظ ڪري
ضرورت مند ملڪن ڏي موڪلڻ جي اسڪير تيار ٿي ۽ اڄ تائين ان تي عمل ٿي
رهيو آهي ۽ اهو به عين ممڪن آهي ته حامي صاحب سفارت خاني جي عملدارن
سان ڳالهه ٻولهه ڪري حڪومت جو انهيءَ مسئلي جي طرف ڌيان حڪاڻو
هجي.

حامي صاحب وڏير کي ماحول جو فرد هجڻ جي باوجود به هن ناڻ کي
مسڪين ماڻهن جي ايترو قريب رکيو جو مسڪين ماڻهو حامي صاحب سان دلي
عقيدت ۽ محبت ڪندا هئا. ان جو هڪ مال هي به آهي ته جڏهن هي مسڪين
ماڻهن جي دٻن تي راج ڪندڙ بي تاج بادشاهه 1953ع ۾ پنهنجي تنگ مان
ليجسليٽو اسيمبليءَ جي ميمبريءَ جي چونڊ لڙيو ته هن هڪ برائي ۽ تجربڪار
سياستدان الله بخش عباسيءَ جهڙي ماڻهوءَ کي وڏي اڪريت سان شڪست
ڏني. حامي صاحب مسڪين جي اهڙي محبت، پيار ۽ پاڻهه واري رشتي کي
ڏسي هميشه ائين چوندو هو ته ابا غريبن جي اڪريت هئي ان ڪري مان غريب
چونڊجي آيس ۽ وڏيرن جي وڃي چوڻي لڳي.

چونڊ لڙڻ کان پوءِ حامي صاحب جڏهن سڄي اسيمبليءَ ۾ بس هڪ
ناڻ ٿي اڪيلو حزب اختلاف ۾ وڃي ويٺو ۽ ناڻ ٿي ليڊر به هو ته ايوان به ۾ پر
هڪڙي حق ۽ سچ جي حمايتي ۽ پنهنجي سچ گوئي ۽ بيباڪي سان سڄي
اسيمبليءَ واري حڪومتي پارٽيءَ جو نڪر ۾ ڊمر ڪري جڏيو حڪومتي پارٽيءَ
طرفان حامي صاحب کي ۽ سندس ضمير کي خريدڻ لاءِ جتن ڪيا ويا. ايتري
قدر جو نيكسائيل مل طرفان کيس 13 ڪپري جون ڳنڍيون رسوت طور

آهيون ويون، انهن ڳنڍين جو انهيءَ دور ۾ ملهه 6000 رپيا هو جيڪو هن وقت تقريبن ڊيڊ لک کان به مٿي وڃي پهنندو. پر حامي صاحب هڪ آدرسي انسان هو جنهن اهيون هزارين لالچون پنهنجي لت جي ٽوڪر سان ٽڪرائي هڏيون ۽ هميشه وڃائي وڃائي چوندو رهيو ته: ”مان مسڪين آهيان ۽ مسڪين جي وٽ تي چوندجي آيو آهيان. ان ڪري مسڪين جي حقن تي ڌارو نه هڻندس مسڪين آهيان ۽ جهڙي تهڙي حال ۾ مسڪين سان رهندس“.

حامي صاحب جو ڪلام سندس با عمل زندگي جو آئينو آهي. هن جيڪي چيو ان تي عمل به ڪيو آهي. سندس نظر ۾ خلق جي خدمت هڪ آدرسي عمل آهي جيڪو عبادت کان ڪنهن به حالت ۾ گهٽ ڪونه آهي.

خالق کي خوس رکڻ جو سليقو اهو آهي،
خادم بي عام خلق جي خدمت جي ڳالهه ڪر.

يا

ڪر عبادت پر انهيءَ سان قوم جو پي رک خيال،
بندگي ۾ آه شامل، قوم جي خدمت ڪرڻ.

دنيا جي مڃيل سماج ستارڪ مڌرتريسا ڌرتيءَ گولي تي انسانن ۾ محبت جي کوٽ کي محسوس ڪندي چيو ته ”اسان کي ان جي اثاڻ تي ماري پر محبت جو ڏڪر ٿو ماري“.

حامي صاحب به انساني هردي مان محبت جي ڏڪر کي پرکي ورتو تڏهن سندس قلم مان نڪرندڙ هر حرف محبت جو پرچار ڪيو آهي. حامي صاحب پاڻ محبتي ماڻهو هو. سندس محبت جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي سندس دل ۾ سدائين محبت جو سانوڻي درياھ جوليون هڻندو رهندو هو. حامي صاحب جو

تہ مذهب ئي محبت هو. ۽ جيڪو ماڻهو محبت کان وانجهو آهي اهو سندس نظر
۾ انسان نه پر حيوان کان به بدتر آهي.

محبت سان ئي سج سج آدمي انسان بڻندو ا.

محبت جنهن ۾ سڄي آهي اهو حيوان بڻندو ا.

اڃا به حامي صاحب محبت کي پنهنجي لفظن ۾ الله جو احسان ۽ پنهنجو
مذهب سڏيندي چيو ته،

محبت زور سان زر سان يا زاريءَ سان نه ملندي ا.

اهو ڪنهن ڪنهن سان الله جو احسان ٿيندو آ.

حامي صاحب سراپا محبت هيو. سندس انسانذات سان محبت محسوس
ته ڪري سگهجي ٿي پر لفظن ۾ هرگز بيان نٿي ڪري سگهجي پر اهري محبت
ماڻهوءَ جي قومي غيرت جو وري اهو عالم هو جو هڪ دفعي بير گوت ۾ ”لطيف
جو ڏينهن“ جي هلندڙ جلبي ۾ ڊاڪٽر الهداد پوهڻي صاحب جدهن مک مهمان
جي حيثيت ۾ تقرير ڪندي حامي صاحب جي موجودگيءَ ۾ انگساري سان چيو
ته ”استاد حامي صاحب جي سامهون مان ڇا ٿو ڳالهائي سگهان. منهن جي
حالت ته ان مشهور چوڻي وانگر آهي ته: “ جيئن مغلن آئي فارسي وسري ويندي
آهي. تيئن مون کان به سڀ ڪجهه وسري ويو آهي “.

اهي الفاظ ٻڌي حامي صاحب اتي بيٺو جيڪو ساڳئي پروگرام جو صدر
هو ۽ چيائين ”بابا ڊاڪٽر صاحب توکي خبر آهي ته مغلن سند سان ڪيڏا ويل
وهايا. پنهنجي مون کي ڪجهه سد پر مغل نه سد “ مطلب ته حامي صاحب
جهري قومي غيرت رکندڙ ۽ سند سان محبت ڪندڙ ماڻهو وٽ سد جو ويڙهي

ڪچر کان به بدتر هو.

انسان جي عظم کي سحو سمجهون ٿا.
هر ڪنهن کي اسان صاف سٺو سمجهون ٿا.
پر جو ديس جو دشمن ٿئي ٿو "حامي".
ان گرم جي ويريءَ کي ڪٿو سمجهون ٿا.

جڏهن حامي صاحب پنهنجي آخري بيماريءَ دوران جناح اسپتال.
ڪراچي ۾ زير علاج هو ته سيد غوث علي شاه صاحب، ان وقت جو وزير اعليٰ
سندس طبيع برسيءَ لاءِ آيو. شاه صاحب، حامي صاحب کي سرڪاري خرچ تي
علاج جا دلاما درا ڏيا. پر حامي صاحب شاه کي چيو ته "قبلا اوهان
منهنجي علاج جي ڳڻتي نه ڪريو. منهنجي حياتي جا ڏينهن جيڪي آهن اهي ئي
ٿيندا. اوهان مهرباني ڪريو. منهنجي ڳوٺ ۾ قائم هنري اسڪول لاءِ بلڊنگ
منظور ڪري ڏيو ويڃاريون نياڻيون منهنجي گهر ۾ تڏن تي وڻن جي هيٺان
ويٺيون نيون هنر سڪن ۽ اهو ئي آدرسي انسان جو شان آهي ته پنهنجي زندگي
جي پرواهه نه ڪن ۽ هر وقت ٻين جي پلائي جو سوچن ۽ ان کان وڌيڪ ٻيو
سماج جو سڌارو ڪهرو ئي سگهي ٿو جو موت جي بستري تي به ٻين جي لاءِ
سوچي ۽ اهڙي سوچ رکڻ حامي صاحب جهڙي انسان جو ئي شان آهي.

اهرن انسانن لاءِ ئي ته مولانا ابو الڪلام آزاد بلڪل سچ چيو آهي ته
"گلاب جي گل کي جهڙي نالي سان نڪاريو اهو گلاب جو گل ئي رهندو".

حامي صاحب به برابر هڪ انسانيت جو گلاب جو گل هو جيڪو ويندي
ويندي به سماج جي سڌاري لاءِ خوشبوءِ ورهيندو ويو. جيڪا جڳن تائين
محسوس ٿيندي رهندي.

”حامي ٿيا سون دور نظر کان ته ڇا ٿيو،
دل کان اسان کي دور رکي ڪبر ٿو سگهي“.

حقيقت آشنا ڄاڻي ...

اسر نائن شاهي

انسان کي زندگيءَ ۾ ڪيترن ئي ڪسر امڃاڻن مان گذرڻو پوي ٿو سو
سهنجي زندگيءَ ۾ مقصود گل جو اهو حڪم مون لاءِ سڀ کان وڏي ۾ وڏو ۽
دکڻي ۾ دڪو امڃاڻ آهي. ته مان سڌي زبان جي مٺاڻ دانسور البلي ادب،
سهزور ساعر ۽ عظم انسان ساڻس عطا محمد ڄاڻي مرحوم و مقفور نبي ڪجهه
لکان، زمين سرن هٿار ڪسڪي وٺي آهي آسمان لائون، جيان هرندي نظر ٿو
احمر، وقت ڄمي ويو آهي هڪ هڪ ۽ دل جي دڪ دڪ بهندي محسوس ڪري
رهيو آهيان.

جڏهن مان، تصور ٿي تصور ۾ ديو فاصت ڄاڻي، تي نظر وجهي، وري
ٻاڻ ڏي ٿو ڏسان، ته مونکي زمين ۽ آسمان جي وچ وارو فاصلو مان ڪان مٿي
ڏسڻ ۾ ٿو اچي، ڄاڻي عالم هو، مان صاحب العلم، ڄاڻي بهار هو، مان سري،
ڄاڻي سمنڊ هو، مان فطرو، ڄاڻي قداور هو ۽ مان نتڪرو، منهن جي حا مجال
آهي جو مان ڄاڻي جي شخصيت، فڪر ۽ فن تي ڪجهه لکي سگهان، بهرحال
مان آيو آهيان هن ادبي گدجاڻيءَ جي بليٽ فارم تان ڄاڻي جي حضور ۾ پنهنجي
عقيدي جو اظهار ڪرڻ لاءِ

”بلا هٿا ساڳ قائر خان سو هو، جا، جنهن جي گهر، عطا محمد ڄاڻي
جهرو لائق ۽ فائق فرزند پيدا پير ۽ نبي هئي نون، ڳوٺ قائر خان سو هو، جي
جنهن جي ڀاڱي ۾ آيو ڄاڻي جهرو حقيقت اسنا ماڻهو حمڪي بيا هوندا ڪيرين
جا ڪرا ۽ روشن بي بيا هوندا سمورا رستا، ڳوٺ قائر خان سو هو، جي ڌرتيءَ

جاء حسرت ملهه هوندائونڪم جي دنيا ۾، تهڪ وڃڻ لڳو. عالم ارواح
 ۾ رڪ سرسيءَ ۾، جيڪي سال ۱۹۱۹ع جي لاريءَ ۾ ڇڏي
 ڇڏيو ته انهن ۾ محمد حامي جيڪا هر سال سندس ملهه جي لاريءَ ۾
 نئي دهر ٿي سسڻ حسين نونءَ باهي هوندي

عربيءَ ۾ هڪ ڇوٽي ڪهاڻي ”موت العالم موت العالم“ معنيٰ هڪ دنيا
 جو موت. هڪ جهان جو موت. انهيءَ منطقيءَ تفيراني عمل جي صوبن مصدق
 ڇڏيو ته هڪري عالم جو ڄمڻ، معنيٰ هڪ نئين جهان جو وجود ۾ ڄڻ. هيءَ
 به صاحب ڪندو هلاڻ ته عالم جي معنيٰ اهو ماڻهو جيڪو دنيا کي، ڪا شئي
 سيءَ نئين ايجاد، يا نئين پرور ڏئي، عالم اهو ناهي جيڪو ٻين کان بکڻ ڪتب
 برهائي يا برهي ٻڌائي ته پوءِ بي ڌرڪ چئي سگهجي ٿو ته حامي بلاڪ هڪ
 عالم هو. حوت حاميءَ پنهنجي طرفان پنهنجي بصيرت، فڪر ۽ ڄاڻ جي ڌر تي
 نر ۽ نظم جي صورت ۾ اسان کي گهڻو ڪجهه ڏنو

حامي پنهنجي ذات ۾ هڪ دنيا هڪ جهان هو ۽ هو پنهنجي ر جهان ۾
 پاڻ ٿي سج جي سمائي هڻو ها - سج، جيڪو اسرندو آهي ته اڃا سو گهي وڌڻ
 شروع ڪندو آهي. ۽ اونداهه پوئين پيرين سڄڻ لڳندي آهي. مڪرور سر
 ڪنديون آهن ۽ گل لڙڪ وهائڻ بند ڪري ٽهڪڻ لڳندا آهن درسي جي جهوپ
 مائي پين لڳندي آهي ۽ ٻارن جي ٻاڪرن ۾ ”هر“ حوس حصر ڪرڻ لڳو
 آهن تعمير طافون ڪر موري جاڳڻ لڳنديون آهن ۽ بحرسي حصار - هور
 ٽولي لڳنديون آهن ها. حاميءَ به بلڪل اهو ڪردار ادا ڪيو. حوت سج جو
 ڪردار اهو ئي آهي

مون حاميءَ ٿي ڏٺو. هر ڪڏهن ڪڏهن، ملباس ضرور، پر ڪن
 مساعرن ۾ ڪهڙي وقت لاءِ، پوري وقت لاءِ، پر مون حاميءَ کي ڪڏهن به ڏٺو
 ڪندي ۽ ڏٺائيندي ڏٺو. مرس جي ڌر ۾ به اڏائي ڪندا ڪندا طوفان سمائڻ ۽

الائي ڪيترا دڪ سور ساندل هوندا جو به ڪنهن به انسان جو انهن افتن کان .
 بچڻ ممڪن ئي ڪونهي جيئن فارسيءَ جي هڪ شاعر چيو آهي
 ”دراين دنيا ڪسي به غم نه ٻانڌند،
 اڳر ٻانڌند بني آدم نه ٻانڌند.“

۽ حامي خود به انهيءَ ماجرا جي بديق، پنهنجي غزل جي هڪ شعر ۾
 هن ريت ڪئي آهي.

غم ضروري آهي. دنيا جو هجي يا دوست جو
 غم بنا، خالي جيئن ڪي زندگي جو ٿو سڏين!.

پر مون سندس منهن ڪڏهن به ڪوماڻل نه ڏٺو نه ڪو سندس نراڙ تي
 گهنج پيل ڏٺو. حامي جنهن باري جو اديب ۽ شاعر هو، مون اودو ٿي ٺانگر
 ڪڏهن به حامي کي نه ڏٺو. هو جڏهن به نظر آيو سادي قميص، سلوار ۽
 ڪراڪلي ٽوپيءَ ۾ نظر آيو حاميءَ جي عزت، عظمت ۽ شخصيت سڀ ڪجهه
 سندس سادگيءَ مان اوچي ڳاٺ نظر ايندو هو خوش طبعي حامي جي خوشگوي،
 خوش اخلاقي ۽ نيڪ سیرتيءَ جي علامت هئي.

سهنشاهه اورنگزيب جي هڪ صاحبزادي، شهزادي ”ريب النساء“
 فارسي جي مشهور شاعره هئي مخفي تخلص رکندي هئي سندس شاعري جو
 مجموعو ديوان مخفي جي نالي سان ڇپيل به آهي ان کان ڪنهن يحيو ته اوهان
 ساڻي گهراڻي جي شهزادي هوندي به پنهنجي زيب زينت دانهن، حوتوجه نه ڏئي
 رهيون آهيو؟“ ته جواب ڏنائين:

”دختر شاهه و ليکن رو به فقر آورده ام،
 زيب و زينت بس همينر نام من زيب النساء است.“

سو ڄاميءَ جي سونهن سوڀيا. مار ۽ مان ڄاميءَ جي اهن ڪيون ۽ اعليٰ رک رکڻا. ڄا محتاج نه پر سندس روايتي سفيد بوسي ۽ ڄاميءَ هجڻ سان لاڳاپيل هئا.

ڄاميءَ مصنف به هئو نه محقق به. ڄاميءَ ڪيترائي ڪتاب تصنيف ڪيا. جن مان ڪجهه حبيب اهن ۽ ڪجهه اڃا ڄمائيءَ جي انظار ۾ آهن. پاڻ ڪافي تحقيقي تاريخي ۽ علمي ادبي مقالا ۽ مضمون به لکيائين جي وقت بوقت ملڪ جي رسالي اخبارن ۾ ڇپيا رهيا. ۽ اهري طرح تاريخ ۽ تحقيق جي ڪجهه اهڙن نالن تان بردو بري ڪيائين جيڪي اڳ به اسانجي نگاهن کان لڪل هئا.

ڄاميءَ هڪ بهترين شاعر به هو. هو جهرو پاڻ صاف دل، اڄي اجري سڀني جو مالڪ. سڌو سادو انسان هو اهڙو ئي سندس شعر به سڀني فني لوازم سميت پاڪيزه، سليس ۽ سلوٽو نڪو ۽ پختو هو. جنهن ۾ هڪ استاد شاعر هجڻ جون هرئي خوبيون موجود آهن.

مان مٿي چئي آيو آهيان ته مون ڄاميءَ کي ٿورن هنڌن تي، ٿورڙي وقت لاءِ ڏٺو ته پوءِ سوال پيدا ٿو ٿئي ته مون کي ڄاميءَ جي ايترو ڳڻڻ ۽ ڳورهاين، خوبين ۽ خامين جي خبر ڪيئن پئي؟ ته ان جو جواب، مان ساڳئي سهزاديءَ زيب النساء جي هڪ مصري جي صورت ۾ ڏيندس،

”مر که دیدن شوق داره در سخن بیند سرا“

سون مون به ڄاميءَ کي ڄاميءَ سان گڏجي ويهڻ ۽ سائس ڪجهه ڀرين ڪرڻ ۾ نه بلڪه ڄاميءَ کي ڄاميءَ جي سخن (ساعري) ۾ ڏٺو. هن جي علمي استعداد، اخلاق جي بلندي، ڪردار جي وڏائي ۽ سداهار شخصيت ۾ ڏٺو. ڏٺو ۽ چو پتو ڏنم.

هڪ ساعر کي پنهنجي صمير سان گڏ، سماجي، معاشي ۽ معاشرتي بي انصافين سان برابر ڄاڻدار ۽ جوابدار رهڻ گهرجي. پر حوي اهو ڪجهه جيڪو پاڻ به ڪري سگهندو هجي. اهو سحر ۽ افاقي ساعر آهي اهڙيون ڌارون ۽ پٽاڪون نه هڻي بدائي جيڪي پاڻ پوريون ڪري نه سگهي. جذباتي نعرا، انتهائين جي صلاح، ڪندا ڪندا جملا، ڏمڪيون ۽ درڪا ڏئي ٻڌائڻ ۽ ان تي عمل نه ڪرڻ، ڪوڙي شاعر جي ڪوري ساعري آهي. انکي جدت ڪڏهن به چڻي نه سو سگهجي. ان سان بغاوت لفظن ۽ ٻوليءَ سان هڪ چراند اصول ساعريءَ کان فرار جي نساني آهي قابليت ۽ قادر الڪلامي نه حامي اهرين سيني ڳالهين کان آڇو ٿو نظر اچي.

هن پنهنجي فڪر ۽ فن، اصلاح معاشرہ بيفار سان سڄو رهندي، بلند کان بلند ٿو افڪار ۽ نازڪ حياليون، مليون مليون چوڻون، تڪيون تڪيون تنبيهون، چڱيون چڱيون صلاحون، سهڻيون سهڻيون نصيحتون ۽ چٽا سا اسارا، سولي ۽ سٺائي ٻوليءَ پر اهڙن بيارن بيارن، لفظن ۽ من موهيندڙ شعرن ۾ ڏنا آهن. جو ٻڌڻ وارو بنا ڪنهن بري، محسوس ڪرڻ جي متاثر ٿيو وڃي ۽ پنهنجن اوڻاين پوڻاين تي سوچڻ لاءِ مجبور ٿيو پوي. حقيقت آشنا حامي جي حقيقت پسنديءَ جو هڪ مثال. سندس ربائيءَ ۾ هن طرح ملي ٿو:

”ناليءَ کي ڪڏهن بحر مڃيندا ناهيون
 ماکيءَ کي اسان زهر سڏيندا ناهيون
 پنهنجن جي شڪايت نه ڪنداسون ڪنهن سان
 گلچند اندر گند ڪڍيندا ناهيون!“

يا ضمير جي سڃاڻيءَ جو ڌاريءَ جو هيءُ مال،

جهرڪيءَ کي ڪڏهن باز سڏيندا ناهيون
گدرن کي بهر شير مڃيندا ناهيون
سادا ۽ ساهڻا ته برا بر آهين
غيرن سان مگر سوريليندا ناهيون.

يا خود ڌاريءَ بابت سندس غزل جو هي شعر:

بدن مان روح نڪري ٿو سگهي حامي مگر سرمان
ڪڏهن ممڪن نه ٿي سگهندو جو خود ڌاريءَ جي خو نڪري.

هڪ هنڌ، بي عمل ٻڌاڪي انسانن جا پرڪار هينئن ٿو پترا ڪري:

گنجـو ٿـو چـوي وار ڪلهن تي آهن
ڪـڏـو ٿـو چـوي ٻار ڪلهن تي آهن
هن وقت جي چا ڳالهه ٻڌايان حامي
سزدل ٿـو چـوي بار ڪلهن تي آهن.

اها هڪ حقيقت آهي ته خير جي خوبين تي وڏا وڏا وعظ ۽ تقريرون
جهاڙي، خود ئي خير حاصل ڪرڻ وارن ملن کي، پنهنجي هٿن سان خير ڏيندي
ڪڏهن به نه ڏٺو ويو آهي. حامي اها حقيقت، نهايت دلچسپ اسلوب بيان کي
اثرائتاً لفظ ڏئي، هينئن قلمبند ڪئي آهي.

”ناگن جو نظر پيپر نه ايندو آهي.
 بازن کي غندا غيپر نه ڏيندو آهي.
 پيرن کان ملي پيپر سگهن ٿا ليڪن
 ملن جي هٿان غيپر نه ٿيندو آهي.“

هن رباعيءَ ۾ ٻارن کي غذا غير نه ڏيندو آهي” به غور طلب نڪتو آهي.

”شهباز پنهنجي غذا پاڻ حاصل ڪندا آهن ۽ پرمار پراڻي ماريءَ تي پليا آهن. اسان جي اڪثر محترم ملن جو اهو ئي طريقو آهي هو پنهنجي هٿ جي ڪمائيءَ کان وڌيڪ ٻين جي هٿن ڏي ڏسندا رهندا آهن. معلوم ٿيو ته حاميءَ جي نظر ۾ اهڙي قسم جا ملان، پرمار جي حيثيت رکن ٿا. ها- پرمار جنهن جون ڪيتريون ئي معنائون ٿي سگهن ٿيون مرزا غالب جو هڪ شعر آ:

هر کسو معلوم هي جنت کي حقيقت ليڪن،
 دل کي بهلاني ڪو غالب به خيال اچها هي.“

پر، جنت بابت، لالچي ملن جو تصور، غالب جي تصور جي بلڪل برخلاف آهي هن جون حريض نگاهون، جنت جي ايوانن ۾ به، جسماني تسڪين جو سامان ڏسڻ جون تمناي آهن. حامي انهي حقيقت کي هڪ رباعيءَ ۾ هيئن بيان ڪيو آهي:

مسـلان کي لڳل آهـ برهـ جي ڪا سـاهـ
 حـورن جي تـصـور ۾ رهي ٿيـو گـمـراهـ
 جنت ۾ انهن سـان ڪـندو هو شـادي
 لا حـول و لا قـوـة الا بـالله !

حامی، موجوده رمایي جي ملان جي ڪردار تي گهڻو لکيو آهي ان ڪري جو سادي طرح ملان تي ئي صحيح نموني ۾ ڏسي احڪام، عام تائين پهچائڻ جو مرض عائد ٿئي ٿو پر هو حذر ڏسي ٿو ته ملان پنهنجي فرائض کان عامل ٿيندو پيو وڃي. تڏهن هو دانهن ڪري چوي ٿو:

تفسير ریا سان ٻڌائين چو ٿو؟
قرآن جي معنيٰ کي مٽائي چو ٿو؟
رڪ دل ۾ ذرا خوف خدا جو واعظ!
ایمان کي الحاد بنائين چو ٿو؟!

اهڙي ریاڪاريءَ جي نتيجي کان حامی خوفزدہ آهي هو چوي ٿو:

اسلام جي نالي ۾ نہ ماريو ماڻهو
ڳڻتي ۽ مصیبت ۾ نہ ڳاريو ماڻهو
هي حال ڏسي، دين چڙهي هو ويندا
بي دين بڻائي ته نہ ڪاريو ماڻهو!

خالص خدا ڪارڻ نماز ادا ڪرڻ حقيقي بندگي آهي ماڻهن کي مطيع ۽ متاثر ڪرڻ خاطر، ڊگها، ڊگها رکوع ۽ سجدا ڪرڻ، عبادت جي روح جي منافي آهن انهيءَ ڪري هڪ شاعر فارسيءَ ۾ هيئن ادا ڪيو آهي:

کليسد در دوزخ اسم آن نماز
که در روئي مردم گدازي دراز.

۽ حق پرست حامي، حقيقي عبادت لاءِ هي شرط بڌايو آهي:

”دل نه سجدِي ۾ جهڪي سر سان نه فائر تي نماز
ورنه وررس کي احايو سدگي چيو ٿو سڏين!“

يا سندس هي مشورو:

سر کي جهڪائي سر ۾ ورش کي ڇا هڪدي
دل پي جهڪي، ته پوءِ عبادت کي ڳالهه ڪر“

قومي سڃاڻپ برقرار رکڻ ۽ انجي نگهباني ڪرڻ، هر قوم جو پيدائشي
حق آهي قومون پنهنجي ٻولي، لباس، ريتن رسمن، وڏڙن جي روايتن ۽ مفرد
رواجن کي ڪري ئي سڃاڻيون وينديون آهن حامي انهيءَ حقيقت جو اظهار
هيشن پيو ڪري

ڪوڙي جي ڪڏهن ڳالهه مڃيندا ناهيون
رائين کي اسان ڏينهن سڏيندا ناهيون
صدين کان روايت هي اسانجي آهي
وڏڙن جو ڪڏهن وڃي ڇڏيندا ناهيون“

حان وڃي، شان نه وڃي اها اسانجي وڏڙن جي روايت آهي ۽ اوچي گات
زندگي گذارڻ اسان جي عظميت جي نشاني آهي حامي انهن اصولن تي قائم
رهڻ لاءِ زور پيو ڀري.

”پل جان ڏهي“ شان پڄائن گهرجي،
وڏڙن جي روايت به مٽائڻ گهرجي.

همت سان جڳائي ٿو مرون توڙي جيئڻ
انسان جي عظمت نه گهٽائڻ گهرجي.

تڏي آئي ڪي خون بخشيا ويندا آهن اها مشهور روايت به اسان سنڌ
وارن جي ئي رهي آهي سو حامي به انهيءَ روايت تي پوري سچائيءَ سان هڪار بند
آهي هو چوي ٿو:

خبر ڪهڙي ڏيان اي دوست ! ”حامي وٽ هلي ڏس تون
تڏي تي دل جي دشمن تان به هو قربان ٿيندو !“

سنڌ جي ٻي هڪ عظيم روايت مهمان نوازيءَ جو بيان حامي جي
زباني هيشن ٿو ملي:

دشمن به ڪو اڱڻ تي لڙي ٿو اچي ته پوءِ
حامي ڪريون ٿا ان جي به عزت خدا گواه.

حاميءَ جي اهڙن شعرن مونکي شدت سان احساس ڏياريو آهي ته
حامي نه رڳو اچيءَ دل وارو عظيم انسان عالم، اديب، شاعر ۽ دانشور هو پر
هو چرندڙ ڦرندڙ تاريخ به هو ته تهذيب ۽ تمدن به.. هن جو مثال انهيءَ
انسائيڪلوپيڊيا جهڙو هو جنهن ۾ هر شيءِ جي معلومات موجود هوندي آهي.

حامي عشق بابت به پنهنجي خيالن جو اظهار ڪيو آهي. پر حاميءَ جو

عشق باراري هڪ قسم جو عشق نه آهي، هجو عشق حقيقي ۽ پاڪيزه آهي هو
عشق ۾ عاشق جي حالت جو نقشو هيئن ٿو چئي:

”عشق جي آغوش ۾ دل کي ڪٿي ايندو قرار،
باه ۾ باري جو تڪرو پيو ته بي آرام ٿيو

حيثيتوڪ عشق ماڻهوءَ کي انهي حالت تي پهچائي ٿو، تڏهن به حامي
وٽ عشق جي وڏي اهميت آهي هو چوي ٿو

عشق حامي آه بيشڪ آدميت جو نچوڙ
عشق جنهنڪي باه تنهنڪي آدمي چو ٿو سڏين

عيش عشرت ۾ غرق اميرن ۽ سرماييدارن پورهيت کي ڪڏهن به پنهنجو نه
سمجهيو آهي پنهنجو ته پري رهيو هن ڪڏهن به پورهيت کي پاڻ جهڙو نه مڃيو
آهي بلڪ کانئس هميشه نفرت ڪندا رهيا آهن حامي پورهيت جي عظمت اهڙن
فرعونن تي هيئن واضع ڪئي آهي.

جن جي پورهئي جي پگهر جو روح تنهنجو عيش آ
ڪافر نعمت آ” انهن کي اجنبي چو ٿو سڏين.

هتي ”ڪافر نعمت، چئي حامي پورهيت کي نعمت سان تشبيهه ڏني
آهي ۽ پورهيت جي اهميت کان انڪاري سرمايه دار کي ڪافر نعمت سڏيو اٿس
ايڏي وڏي چوٽ کي، شاعر ڪهڙا نه اخلاقي ۽ اصلاحي لفظ ڏنا آهن دل ٿي
چوي سندس نانءُ کي چمي اکين تي رکڻ گهرجي.

سريف ۽ نادار ماڻهن تي، هر دور ۾ هر قسم جون ڏاڍائون ۽ ٻي
انصافن تي پيدا ٿينديون رهن رهن، وڏيون، واپاري، وڙن، آفيسرن ۽ عملدارن،
لجن ۽ لوفرن چورن ۽ ڦورن هٿان هميشه عام اسان لٽو ۽ ماريو رهيو آهي.
حامي، جون باريڪ بين نظرون اهو سڀ ڪجهه ڏسنديون رهيون آهن ۽ ظالمن جي
جھيٽ هن هينئن متعين ڪئي آهي:

خدا جي خوف کان حالي جڏهن اسان ٿيندو آ
تڏهن شاگرد انجو شوق سان شيطان ٿيندو آ.

حامي اهڙن والصالين جي حد ۾ ايل انسانن کي توف يا توار ڪونه ٿو
هڻي، کين سهڻن لفظن ۾ صراط مسڪر هڻن ٿو ڏسي

خالق کي خوش رکڻ جو طريقو اهو اٿئي
خادم ٿي عام خلق جي خدمت جي ڳالهه ڪر

زماني ۾ انقلاب ايندا رهيا آهن ۽ ايندا رهندا ڪڏهن ڪهڙا نه ڪڏهن
ڪهڙا، ڪجهه انقلاب هن قسم جا نه ايندا آهن حامي ٻڌائي ٿو

ڪڏهن اهڙو نه ايندو انقلاب آهي زماني ۾
سر شيون مٿان گيدي گذر سلطان ٿيندو آ.

پلڪ جي بردلي، جهالت، عفت ۽ ڪوتاهي سبب جڏهن اهڙو انقلاب
ايندو آهي ته پوءِ پلڪ جي حالت ڪجهه هن قسم جي هوندي آهي:

سهنجي رات کي هن ره من نه ســڏيو،
 سهنجي رهر کي هن مــساڪي نه حــســو،
 سهنجي سرن ۾ نامال آهي اسان هزارن بسا سندا

سو ڳالهه جي هڪ ڳالهه نه حامي اسان لاءِ هڪ وڏي وٽ هو. هن جي
 حاميءَ ۾ اسان اعبار ڪيو يا نه ڪيو سو به اسان کي پنهنجي ضميرن کان پڇڻ
 گهرجي پر حامي پنهنجي لاءِ پاڻ جيڪا پيشگوني ڪري ويو آهي سا سو هي
 سو پوري ثابت ٿي چڪي آهي:

هن وقت نه ٿيو جو قدر ڪري،
 هڪ ڏينهن اهو افسوس ڪندو
 حاميءَ جي مـرڻ کـان پوءِ سندس
 ارمان هزارين پيـڻا ٿيندا

اڄ سڀ کان اڪ حاميءَ لاءِ روني رهي آهي هر ڪا دل هاءِ هاءِ ڪري رهي
 آهي هزارين ڇا، لکين انسان حاميءَ لاءِ ارمان ڪري رهيا آهن پر حامي نه اسان
 وٽان هليو ويو سو اسان وٽ موٽي اچڻ کان چٽو، هينئر ضرورت هن ڳالهه جي
 آهي ته حاميءَ جون سڀني لکڻيون ۽ سمورو ڪلام گڏ ڪري، جلد از جلد
 ڇپايو وڃي حاميءَ سان عقيدت کي حقيقت جو روپ ڏيڻ جو سڀ کان سهڻو ۽
 صحيح معنيٰ ۾ طريقو اهو ئي آهي ائين حامي امر کان امر بڻجي ويسو

اي ”آتم“! سيرت و اخلاق و بحليفات جي باعث،
 حيات اهي هميشه لڌ حقيقت اسان ”حامي“.

●●●●●

استاد حامي جا آخري ڏينهن

هدايت بلوچ

هو جي رنگ رنگين، سي کٽي کٽي ڪٽي ويا
اتاهون آئين، ماڻهو ميرا ڪپرا.

جنهن جو ڳالهائڻ مصرين ڳريون، جيڪو ڪچهرين جو ڪوڊيو،
محفلن جو مور، جنهن جي سموري زندگي بيار ۽ قرب جو وکر وهائيندي گذري،
جيڪو مشاعري ۾ هجي ها ته مشاعرو به رنگو ٿي وڃي ها. هڪ مشاعري جو
پنهجو رنگ ٻيو سندن ٿوڻڪن، ٿوڻن ۽ گهري ۽ گهريءَ نون جملن ۽ ققن جو
رنگ، نه چڙو مشاعرو پر هر قسم جي ادبي ۽ غير ادبي محفل ۾ استاد حامي
جو پنهنجو رنگ حاوي هجي ها اهو اڄ اسان وٽ ناهي انجي يادن جا ان وسرندر
خزانا اسان وٽ موجود آهن.

هيءَ ڪا ديون، جنن، پرين، يا حورن جي ڪهاڻي ناهي پر هيءَ سنڌ
جي هزارين ماڻهن جي مٺي ۽ ظالم استاد حامي جي ڳالهه آهي جيڪو ۲ جون
۱۹۸۲ع جي هڪ نهاڳي شام جو اسان کان ڌار ٿي ويو. استاد حامي ڪير هو،
ها هو ۽ ڪيئن هو. اها ڳالهه نه ٻڌائڻ سان ٻڌائي سگهجي نه سمجهائڻ سان
سمجهائي سگهجي. اها محسوس ڪرڻ جي ڳالهه آهي استاد حامي جو خط انهي
ورتي هوندو جيڪو سائرس مليو سوڌو يا گهٽ ۾ گهٽ هڪ دفعو ئي سهي
سندس ڪچهري نصيب ٿي هوندي.

”بابا سائين“ ”پٽ“ ”ڀڄا“ ”منرا“ ”ظالم“ ”فريدار“ يا اهريون ٻيون

سهڻون ۽ ٻاجهاريون صفتون سدائين سندس منهن ۾ هونديون هيون علم ۽ ادب جي هن بندار ڪڏهن ڪنهن کي ائين محسوس ڪرڻ نه ڏنو ته هو بي ايڇ ڊي ڊاڪٽر آهي هو سادو، سڌو، صاف ۽ سڃاڻهو سنڌي هو.

هڪ ڏينهن ادا (عنايت بلوچ) جيڪو هن وقت ريڊيو پاڪستان تربت، بلوچستان ۾ آهي سو ڪنهن ڪم سانگي ڪراچي ايل هو تنهن مونکي ٻڌايو ته استاد حامي کان ٿي آيو آهيون مونکي ڪجهه خبر نه هئي سو حيرت سان ادا کان پڇيڻ ته ادا چا ٿيو آهي استاد حامي کي، رومال ڪڍي ڳوڙها اگهيائين ۽ ڪافي دير کان پوءِ ٻڌايائين ته يار بس اسان جا هيرا اسانکي ڇڏيندا ٿا وڃن اڃا سائين حسام الدين شاه راشدي جو زخمر تازو آهي ته مٿان استاد حامي جي حالت ڏاڍي خراب آهي.

ادا ۽ مان جلد جناح اسپتال جي سرچيڪل وارڊ نمبر ۲ پهتاسين، جتي آخري ڪنڊ ۾ استاد حامي بيهڻ تي ستو پيو هو استاد کي ڏٺو، سندس رنگ سڙو جي پيلن پٽن وانگر هيڊو ٿي ويو هو ۽ پاڻ هڏن جي مٿ، اسان کي ڏسي بسر الله پريائين. سندس ڳالهائڻ ۾ ڪو فرق ڪونه هو ساڳيو ئي ڀوڪ چرچو، ساڳي مزاح ۽ طبيعت ۾ اها ئي رنگيني، چوڻ لڳو پٽ مونکي ڪجهه به نه ٿيو آهي بس ٿوري تڪليف آهي ليڪه ٿي ويندي. شايد ڪجهه ماڻهن جو اهو خيال آهي ته ڪو ڪينسر ٿيو آهي پر اهو غلط آهي مونکي ڪينسر ناهي. پرينهن آپريشن ٿيڻو آهي مان چو گهرايان، بابا سائين مان هاڻي به چاهيان ته سڄي سنڌ جو دورو اڪيلو ڪري اچان، هي ته ائين ئي چو ڪرن زور ڀريو ته طبيعت ڏيکاري اچان، تڏهن آيو آهيان سندس ظاهري صحت ڏسي دل لڙهي پئي هئي پر سندس ڳالهين ٻڌي ڏاڍو آلت مليو انهن سڀني ڳالهين ڪرڻ کان پوءِ دورو سنجيدو ئي چيائين پر منهنجي بدقسمتي اها آهي ته منهنجي امڙ اڃا جيئري آهي مون سندس اکين ۾ نهاريو جيڪي آليون ٿي چمڪيون هيون ۽ انهن ۾ چمڪ هئي. ادا ۽ مان

ٻن روئي ويناسون وڌيڪ حياتين ته تورو عرصو اڳ منهنجو پاء گذاري ويو ان
 جي دڪ ۾ امر اها گهلي ٿي وئي. نوري وقفي کان پوءِ سائين هر هر ان ڳالهه تي
 زور ڏئي سريو ته انا مونکي پرائيويٽ وارڊ وٺي ڏيو هتي منهنجا ملڻ وارا هڪئي
 يار دوست اچي رهيا آهن جن کي ويهارڻ لاءِ ڪا جڳهه ڪانهي. تنهن ڏاندوءَ
 ڪجهه دوستن ۽ سامرن کي ياد ڪرڻ لڳو جن ۾ تاجل بيوس جو نالو ياد آهي.
 مون ايندي ئي تاجل بيوس کي ٻڌايو ته يار سائين حامي صاحب توکي سنڀاري
 رهيو هو تنهن کان جيترو جلد ٿي سگهي ٿي آءٌ. ٻي ڏينهن تي تاجل بيوس
 استاد وٽ ويو ۽ سندس حالت ڏسي سندس پيشاني تي چمي ڏني استاد چيو
 ”ظالم ائين ته نه ڪر.“

اديبن، دانشورن ۽ ٻين دوستن جو وفد جڏهن سائين حسام الدين شاه
 راشدي جي چاليهي تي لٽي ويو اتي سائين غوث علي شاه کي چيو ويو ته استاد
 حامي جي علاج ۽ کيس پرائيويٽ وارڊ وٺي ڏيڻ لاءِ ڪجهه ڪريو ڊاڪٽر نواز
 علي شوق، جيڪو روزانو استاد جي مزاج، پرسي لاءِ ويندو هو تنهن ۽ ادا شاه
 صاحب کي اها ڳالهه ٻڌائي سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن ڊاڪٽر سليمان شيخ
 پڻ ان ڳالهه ۾ خاص دلچسپي ورتي. شاه صاحب ٻڌايو ته مونکي خبر ناهي ته
 هڪو حامي صاحب هتي زير علاج آهي. صاحب وڌيڪ چيو ته آءٌ سڀئي نان-
 کيس ڏسن ويندس، طئي اهو ٿيو ته ٻي ڏينهن تي سائين غوث علي شاه، اده ۽
 ڊاڪٽر نواز علي شوق سان اسپتال گڏجي ويندا. واعدي موجب ٻي ڏينهن تي
 شاه صاحب جن استاد وٽ اسپتال ويا ۽ سندن مزاج پرسي ڪيائون ۽ اسپتال جي
 عملي کي به شايد ڪجهه هدايتون ڏنائون جنهن کانپوءِ استاد حامي کي
 پرائيويٽ وارڊ ۾ منتقل ڪيو ويو ان کانپوءِ به سائين وٽ ڪيترن ئي علم ۽
 ادب دوستن جي اچ وڃ رهي. صنعتن جو وفاقي وزير جناب الاهي بحس سومرو،

سند رائيسر گلڊ جي صدر حناب علي نواز وفائي سان گڏجي پڻ سندس مزاج
 برسي لاءِ ويا. استاد حامي جي حالت ڏسي کين ايترو جهڻو ايو جو وفائي صاحب
 کان مالي مسڪلات ۾ مبتلا سنڌي اديبن جي لسٽ ڏيڻ جي گهر ڪيائون.
 استاد حامي بعد ۾ اسان کي ٻڌايو ته اها سومري صاحب سان سندس پهرين
 ملاقات هئي انهن ڏينهن ۾ ڊاڪٽر تنوير عباسي پڻ ڪراچي ۾ هو ڇاڪاڻ ته
 سندس پٽ سرمد Leg Fracture سبب سول اسپتال ۾ داخل هو هڪ ڏينهن
 شايد حامي صاحب جي وفات کان فقط پنج، ڇهه ڏينهن اڳ مان. ڊاڪٽر تنوير
 عباسي، شمشيرالحيدري ۽ تاجل بيوس وٽن گڏجي وياسون. استاد جو آپريشن
 ٿي چڪو هو ۽ چيو اهو پڻي ويو ته آپريشن ڪامياب ويو آهي پر سندن صحت ۽
 پيلو رنگ، بي جان اڪيون ٻڌائي رهيون هيون ته ”رهيا اٿئي رات صبح وينديئي
 صابري“ ان جي باوجود استاد جي ڳالهائڻ پوک چرچي ۽ طبيعت جي دستوري
 رنگيني ۾ ڪو فرق نه هو. ڳالهائيندي چيائين ته بيار علي الانه مائي پاڳي کي
 ابهرڪندڻيند ڪمرو ڏياريو هو ادا مان مائي پاڳي جهڙو به ناهيان.

هر دفعي ائين ٿيندو هو ته سندس صحت ڏسي اسان جي دل جهري
 پوندي هئي ۽ سندس ڳالهائڻ ٻڌي وري آتت اچي ويندو هو توڙي جو اسان کي
 خبر پئجي چڪي هئي ته ڪينسر جو موذي مرض سائين کي هڪ ڏينهن پهري
 نيندو پر ان ڏينهن اسانجي وهر گمان ۾ به اها ڳالهه نه آئي ته ڪو سائين اسان
 کان ايڏو جلد ڌار ٿي ويندو. آخرڪار ٽين جون، جي هڪ وچوري ڏيندڙ شام
 جو بيليوڙن جي سنڌي خبرن ۾ اها خبر آئي جنهن جو ڪسڪو سدائين اسانجي
 دلين ۾ رهيو پر اسان کي اها خبر صرف ٻي ڏينهن تي پئجي سگهي ڇاڪاڻ ته
 ساڳي شام جو اسين سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن جي ڏهين سالگره جي

سلسلي ۾ رات جو ٻي وڳي تائين مصروف رهيا سين. اهڙي طرح علم، ادب جو
اهو روشن ڏيئو به اجهامي ويو.

مون سي ڏٺا ماءُ، جنهن ڏٺو پرين کي
تنهن سندي ڪاءُ، ڪري نه سگهان ڳالههري.

هليو وئين !!!

اميد خيرپوري

اُستاد حامي جي وفات سنڌي ادب کي وڏو نقصان رسايو آهي جنهن جو پوراڻو ڪنهن جي وس جي ڳالهه ناهي. استاد حاميءَ جي جڳهه ڀرڻ لاءِ ڪنهنجو نالو ڪٿڻ به ادب سان هڪ مزاق ڪرڻي آهي حامي ڪنهن به هڪ جو ساٿي نه هو. هو ٻارن کان وٺي ٻڏن تائين سڀني جو هڏ ڏوڪي يار هو.

اميد جو چراغ اجهائي هليو وئين
ڪيڏو ته دڪي درد رسائي هليو وئين
نعمت پريون سدائون رلائي هليو وئين
حامي ادب تي روڳ لڳائي هليو وئين

مهرباني:

جنهن سڀل ٿي ڪئي سدائين قدرداني سو نه آ،
جنهن درازيءَ کي لکيو متصور ثاني سو نه آ،
جنهن کي حامي پيا سڏيو پرور کي پيارو ٿي ويو،
جنهن اسان تي علم جي ڪئي مهرباني سو نه آ.

يا نصيب:

هر ڪنهن جو پاڳ ڌار ٿيئي ٿو جدا نصيب!
ساڳيو نٿو بڻائي سين جو خدا نصيب!
حامي سخن شناس وطن مان لڏي ويو!
اهڙو ڪٿي ڪو ماءُ جڻي سو ته يا نصيب!!

نٿا ڏسون:

مرڪن جو پاٽ ڪنهن به سڄڻ سان نٿا ڏسون
حامي کي انجمن ۾ جڏهن کان نٿا ڏسون
هو نظر جو نواب رباعين جو پڻ رئيس
نعتين جو بادشاهه غزل وان نٿا ڏسون.

محبت:

ڪدورت ڪڏائي ۽ پيسائي کي ٻوڙڻ
ايهو ڪم عطا تي مدامي رکيو ويو
خبر ٻين جي ناهي مگر خيرپور ۾
محبت جو نئون نانءُ حامي رکيو ويو.

”حامي“ دلين کي درد رسائي هليو وٺين

هر آدمي اداس بڻائي هليو وٺين،
حامي دلين کي درد رسائي هليو وٺين.

ڦٽڪي لڇي رڙي ٿا ڀتين سان ٽڪو هڻن،
پنهنجي ٻچن جو ڇير وڃائي هليو وٺين.

مرڪي گهمي هو ڪهڙي طرح سڪ سمهي پون،
جن جي جگر ۾ تيسر چيائي هليو وٺين.

تنهنجي پڇا ڪري ٿو ڪري ويٺو بدنصيب،
پياري ”نصير“ کي تون رلائي هليو وٺين.

پاڻي وجهڻ کان پوءِ به وسامي ٿئي سگهي،
اهڙي اندر ۾ اڳ لڄائي هليو وٺين.

ڪهڙجي مٺا غزل، رباعين جو دم ٽٽو،
نعتين سنديون بعدائون رلائي هليو وٺين.

جڳ ۾ ٻرن ٿا روز هزارين ڏيندا مگر،
”اميد“ جو چراغ اڃائي هليو وٺين.

اميد خير پوري

۱ جنوري ۱۹۸۳ء

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488